

Araştırma Makalesi / Research Article

Osmanlı'da Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme

Hasan Yıldız*

(ORCID ID: 0000-0001-9823-4486)

Gönderim Tarihi (Submitted)	Kabul Tarihi (Accepted)	Yayın Tarihi (Published)
08.06.2020	19.08.2020	30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yıldız, H., "Osmanlı'da Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 1074-529.

APA: Yıldız, H. (2020). Osmanlı'da Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), 1074-529.

Öz

Tanzimat'la birlikte ivme kazanan mektepleşme sürecinin güç ve destek kaybına uğrattığı medreseler, günümüze kadar devam eden tartışmaların merkezindeki eğitim kurumları olmuşlardır. Medrese talebelerinin askerlik görevine ilişkin tartışmaların II. Abdülhamid döneminde başlayarak ivme kazandığı ve Cumhuriyet Dönemi'ne de intikal ederek medreselerin kapatılmasında başat delil olarak kullanıldığı bilinmektedir. Ancak böylesine hayati bir konunun bilgi, belge ve kanıtı dayanmaksızın sadece rivayet ve yorumlara yer verilmek suretiyle bazı akademik çalışmalara yansıtılmış olması bilimsel araştırma ilkeleri ve bilimsel nesnellikle bağdaşmamaktadır. Bu makalede Osmanlıda asker alımı konusundaki yasal düzenlemeler ve bu düzenlemelerin medrese talebelerine getirmiş olduğu yükümlülükler kronolojik sıraya göre ele alınmış, ayrıca istisnâ bir uygulama olan kur'a

* Dr., Maarif Müfettişi, İstanbul İl Milli Eğitim Müdürlüğü, Türkiye, hasanyildiz840@gmail.com.

PhD., Inspector of Schools, Directorate of Public Education of Istanbul City, Turkey.

İmtihanlarından muafiyet konusu tüm teferruatıyla incelenmiştir. Özellikle medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından istisna tutulmasının arka planı ve uygulama boyutu ile birtakım çevrelerin medreseleri hedef alan iddia ve oluşturmaya çalıştıkları algının birbiriyle ne kadar örtüştüğü ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca bahse konu muafiyet nedeniyle medreselerin kurumsal açıdan yıpratılmasına yol açan iddia ve eleştirilerin doğruluk payı üzerinde durularak somut bilgi ve belgelere dayalı değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlıda Askerlik Yükümlülüğü, Osmanlı Medreseleri, Medrese Talebeleri, Kur'a İmtihanları.

An Evaluation of the Exception of Madrasah Students from the Military Service in the Ottoman Empire

Abstract

Madrasahs, that had been caused to lose their power and support due to the accelerating schooling process which gained momentum along with the Tanzimat reform era, have been educational institutions at the center of debates that continued until today. It is a known fact that the discussions about the military service of madrasah students gained momentum during the era of Abdulhamid II and continued on to the Republic Period while also being used as the main evidence for the closure of madrasahs. However, the fact that such a vital issue is reflected in some academic studies by only giving narrations and interpretations and without relying on information, documents and evidence is incompatible with the principles of scientific research and scientific objectivity. In this article, the legal regulations on the recruitment of soldiers during the Ottoman Empire and the obligations that these regulations have brought to madrasah students were examined in chronological order. The article also thoroughly examines the issue of exemption from sortition exams, which is an exceptional practice. In particular, we attempted to present the background and implementation dimension of the exclusion of madrasah students from sortition exams and how some circles' allegations targeting madrasahs and the perception they tried to create overlapped with each other. In addition, concrete information and documents were evaluated by focusing on the accuracy of the claims and criticisms that led to the institutional deterioration of madrasahs due to the aforementioned exemption.

Keywords: Ottoman military service exception, Ottoman madrasahs, Madrasah students, Sortition exams.

Giriş

Osmanlı'da gönüllülük esasına göre gerçekleştirilen asker alım usulü Tanzimat'la birlikte askerlik görevinin bir vatan borcu olduğu ilkesinden hareketle önce kur'a usulüne bağlanmış, II. Meşrutiyet Dönemi'nde ise zorunlu askerlik uygulamasına geçilmiştir. 1846 senesinde yürürlüğe giren *Kur'a Kâunnâmesi*'nin ardından 25 Kasım 1886 tarihinde yayımlanan *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kâunnâme-i Hümayun* ile medrese talebeleri için kur'a imtihanları ihdas edilmiş, bu imtihanlarda başarılı olanların askerlik görevinin tecili cihetine gidilmiştir. Öte yandan diğer yüksek mektep talebeleri ise kur'a imtihanlarına tâbi tutulmaksızın mezun oluncaya kadar kur'adan muaf tutulmuşlardır.

II. Abdülhamid'in tamamen siyasi gerekçelerle 26 Safer 1310 (19 Eylül 1892) tarihinde yayımladığı irade-i seniyye ile kur'a imtihanları bir sonraki yıla ertelenmiş, bu erteleme işlemi her defasında uzatıldığından on altı yıl boyunca kur'a imtihanları gerçekleştirilmemiştir. Bu süreçte medreseye kayıtlı olan talebeler kur'adan muaf tutulmuşlar, dolayısıyla askere sevk edilmemişlerdir. İşte bu erteleme işlemi medrese talebelerinin askerlik görevine ilişkin tartışmaların başlamasına ve giderek ivme kazanmasına yol açmıştır.

Medrese talebelerinin askerlik yükümlülüğüne ilişkin olarak Güldüren'in, *The Conscription Of Religious Students In The Ottoman Empire*¹ isimli yüksek lisans tezi ile *Toplumsal Tarih* dergisinde yayınlanmış olan *Osmanlı İmparatorluğu'nda Medrese Öğrencilerinin Askerlik Meselesi*² isimli makalesi konuya ışık tutan mühim çalışmalardandır. Bu iki çalışma dışında medrese talebelerinin askerliği konusuna az da olsa bazı makale ve ansiklopedi bölümlerinde değinildiği görülmekle birlikte, bunların büyük bir kısmının somut bilgi ve belgeye dayandırılmayan rivayet ve değerlendirmeler içerdikleri anlaşılmaktadır. Mustafa Ergün'ün *II. Meşrutiyet Döneminde*

¹ Cem Güldüren, *The Conscription Of Religious Students In The Ottoman Empire*, Koç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karşılaştırmalı Tarih ve Toplum Çalışmaları ABD., Karşılaştırmalı Tarih ve Toplum Araştırmaları Bilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2017.

² Cem Güldüren, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Medrese Öğrencilerinin Askerliği Meselesi", *Toplumsal Tarih*, Aralık 2017, S.288, (s.68-75)

*Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları*³ isimli makalesinde, “Medrese öğrencilerinin askerliği sorunu” alt başlığıyla medrese öğrencilerinin kur'a imtihanlarından muaf tutulmasının yol açtığı istismara ve II. Meşrutiyet döneminde bu istismara karşı alınmaya çalışılan önlemlere ilişkin değerlendirmelere yer verildiği görülmektedir. İlhami Yurdakul'un *Osmanlı Ordularının Asker İhtiyacının Karşılmasında Yeni Bir Yöntem: Kura Sistemi (1839-1914)*⁴ isimli makalesinde ise genel hatlarıyla kur'a sistemi ele alınıp değerlendirilmiş, bu makalede medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muafiyetini merkeze alan bir değerlendirmeye rastlanılamamıştır.

Bu çalışmada, Osmanlı'da asker alımı konusunda çıkarılan yasal düzenlemeler çerçevesinde medrese talebelerinin askerlik yükümlülüklerine ilişkin uygulamalar ve özellikle istisnai bir uygulama olan kur'a imtihanlarından muafiyetin sebep ve sonuçlarının incelenip değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu çerçevede Tanzimat'la birlikte asker alımına ilişkin yürürlüğe konulmuş mevzuat bağlamında medrese talebelerinin askerlik görevine ilişkin düzenlemeler ve uygulamalar ele alınmış, özellikle II. Abdülhamid'in yayımladığı kur'a imtihanından muafiyete ilişkin irade-i seniyyenin medreseler ve medrese talebeleri hakkında doğurduğu olumsuz sonuçlar irdelenmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'ne gelindiğinde medreselerin kapatılmasına yol açan bahse konu iradenin arka planı, medreselere ve medrese talebelerine yönelik iddialar, basına ve diğer birtakım çevrelere yansıyan tartışmalar başta *İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi* ve *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri*'nden temin edilen belgeler olmak üzere birincil kaynaklardan yararlanılmak suretiyle ele alınarak değerlendirilmiştir.

³ Mustafa Ergün, “II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islahat Çalışmaları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1982, c.XXX, S.1,II, (s.59-89)

⁴ İlhami Yurdakul, “Osmanlı Ordularının Asker İhtiyacının Karşılmasında Yeni Bir Yöntem: Kur'a Sistemi (1839-1914)”, edit. Feridun M. Emecen, *Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular -Oluşum, Teşkilat ve İşlev-*, Kitabevi yay., İstanbul, 2008.

1. Osmanlıda Askerlik Görevinin Kısa Tarihçesi

Hicri 730 (M.1329) senesine kadar Osmanlı ordusu, gönüllülerden oluşan muvakkat bir ordu halinde; arzu edenin iştirak ettiği bir askeri birlikti.⁵ Bu dönemde düzenli bir askerî birlik bulunmuyor; ihtiyaç hâsıl olduğunda ahali arasından savaşmaya gücü yetenler gönüllü olarak bir araya gelerek düşmana karşı savaşıyorlardı.⁶ Orhan Gazi döneminde (M.1326-1359) Osmanlı Beyliği'nin sınırları genişleyip ahalinin nüfusu artınca sahip olunan toprakların korunması ve savunulması amacıyla silahlı güç oluşturulmasına ve buna ilişkin bir düzenlemenin yapılmasına ihtiyaç duyulmuştu. Bu kapsamda ilk olarak Orhan Gazi'nin(öl.M.1362) kardeşi Alâeddin Bey'in(öl.1333) teklifiyle askerî bir gücün belli bir nizama bağlanarak oluşturulması yönünde çalışmalara başlanılmış;⁷ Hicri 730 (M.1329) senesinde gönüllülerden oluşan askeri birlik lağvedilerek ilk defa düzenli ordu teşekkül ettirilmiş,⁸ aynı zamanda dünyada tesis edilmiş ilk daimî ordu olan Osmanlı ordusunun⁹, ilerleyen dönemlerde geliştirilmesine yönelik pek çok düzenlemeler hayata geçirilmiştir.

Orhan Gazi'nin oğlu I. Murat döneminde (M.1362-1389) büyük oranda devşirme yöntemiyle oluşturulan acemi ocağının ardından yeniçeri ocağı teşekkül ettirilmiştir. Düzenli ve daimi askeri birlik olan yeniçeri ocağının yanında taşrada oluşturulan tımar sistemi ile hazarda ve seferde ülke topraklarının güvenliğinin sağlanması ve her türlü saldırıya karşı savunulması amaçlanmıştır.

XVI. yüzyıl sonlarından itibaren uyulması gereken nizam ve kanunlara riayet edilmemesi üzerine yeniçeri ocağı ve tımar teşkilâtında bozulmalar baş göstermiş, devletin diğer müesseselerinde olduğu gibi her iki sistem XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bozulmaya

⁵ Hakkı (Mekteb-i Harbiye Osmanlı Ordu Teşkilatı Muallimi Piyade Kolağası), *Osmanlı Ordusu Ahvâl ve Tensikât-ı Askeriyesi*, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Matbaası, 1.bs., İstanbul, Kanûnuevvel-1325, s.23.

⁶ Abdulkadir Özcan, "Askerî Teşkilât", *Osmanlı Dünyayı Nasıl Yönetti*, İz yay., İstanbul, by., ty., s.93, 94.

⁷ Özcan, *a.g.m.*, s.94; Hakkı, *a.g.e.*, s.24.

⁸ Hakkı, *a.g.e.*, s.25.

⁹ Hakkı, *a.g.e.*, s.27.

başlamıştı.¹⁰ Yeniçeriler XVII ve XVIII. yüzyıllarda çeşitli bahanelerle sık sık ayaklanmışlar; kendilerini ıslaha çalışan padişah ve devlet adamlarını öldürmüş veya öldürtmüşlerdi.¹¹

Devam eden süreçte III. Selim tarafından, 1793 senesinde Avrupaî usulde ilk Osmanlı askerî teşkilatı olan *Nizâm-ı Cedit Ocağı*¹² adıyla yeni bir ordu tesis edilmişse de 1807 senesine kadar varlığını devam ettiren bu ordu yeniçerilerin başlattığı isyan sonucunda lağvedilmiş, bir müddet daha varlığını devam ettiren ve ıslahı mümkün olmayan Yeniçeri Ocağı ise nihayet 1826 yılında kaldırılmıştır¹³.

II. Mahmud döneminde Hicri-1241 senesinin sonunda (16 Haziran 1826 tarihinde) Yeniçeri Ocağı'nın birden bire kaldırılması Osmanlı askerî teşkilatında ani bir boşluk meydana getirmiş; yerine çağına uygun *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye* adıyla düzenli merkez ordusu kurulmuştur.¹⁴ Bu yeni ordunun tertip ve düzeni ile her türlü iş ve işlemleri tafsilatlı bir şekilde hazırlanmış olan *Asâkir-i Mansûre Kanunnâmesi* ile belirlenmiştir¹⁵. *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye* ordusunun desteklenmesi ve ülkenin daha iyi savunulabilmesi için 1834 yılında taşrada *Redif-i Asâkir-i Mansûre* adıyla bir yedek ordu kurulmuş,¹⁶ bu birliklerin kurulmasından sonra *Asâkir-i Mansûre* ifadesinin yerini *Asâkir-i Nizâmiye* almış ve İmparatorluğun sonuna kadar bu ad kullanılmıştır¹⁷. Eyâlet askerlerinin görevlerini üstlenen redif teşkilatının amacı ise büyük halk kitlelerini zirai ve ticarî faaliyetlerinden ayırmadan ve uzun süre silah altında tutmadan ülke

¹⁰ Yusuf Halaçoğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Genel Türk Tarihi*, edit. H. Celal Güzel, Ali Birinci, Yeni Türkiye yay. Ankara, 2002, c.VI, s.171; Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Devleti'nin Askeri Yapısı", *Genel Türk Tarihi*, c.VI, s. 256.

¹¹ Özcan, "Osmanlı Devleti'nin Askeri Yapısı", c.VI, s.256.

¹² Faruk Aydın, *Osmanlı Devletinde Tanzimat'tan Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s.2.

¹³ Özcan, "Osmanlı Devleti'nin Askeri Yapısı", c.VI, s.256.

¹⁴ Aydın, *a.g.e.*, s.2.

¹⁵ Ahmed Lütfi, *Târih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, c.I, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet, 1290, s.191; Ahmed Cevdet, *Târih-i Cevdet*, c.XII, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet, 1301, s.316; *Kanunnâme-i Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye*, Dâru't-tibâati'l-âmire, İstanbul, Zilkâde 1244, s.1-189.

¹⁶ Ahmed Lütfi, *a.g.e.*, c.IV, s.144.

¹⁷ Özcan, "Osmanlı Devleti'nin Askeri Yapısı", *Genel Türk Tarihi*, c.VI, s.268.

savunmasında kullanmaktı.¹⁸ Redif alaylarına dâhil olan askerlerin işlerinden geri kalmamaları için askerî talimlerini kendi memleketlerinde yapmaları uygun görülmüş,¹⁹ bu çerçevede bölgenin özelliği ve iklimi ile iş yükünün en az olduğu mevsim dikkate alınmak suretiyle bir takvim belirlenmesi cihetine gidilmiştir.²⁰ İlerleyen yıllarda redif birliklerine ilişkin pek çok düzenlemeler gerçekleştirilmiş ve Osmanlı coğrafyasının tamamına yayılacak şekilde belirlenen bölge ve şehirlerde redif teşkilatı ve birimleri oluşturulmuştur²¹.

Yeni kurulan ordunun yapılandırılması ve askerlik sisteminde gözlenen düzensizliklerin giderilmesine ilişkin çalışmalara Tanzimat döneminde daha da hız verilmiştir. Tanzimat'ın ilanına kadar asker alımı düzensiz ve eşitlik ilkesine aykırı bir şekilde uygulanmakta ve askerler süresiz olarak silahlı kalmaktaydılar.²² 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen *Gülhâne Hatt-ı Hümayunu*'nda pek çok köklü düzenlemelerle birlikte askerlik sorununa da değinilmiş; askerlik görevinin vatan borcu olduğu anlayışından hareketle herkesin bu görevi belirli bir süre için yerine getirmekle yükümlü olduğu vurgulanmıştır.²³

Netice itibarıyla, genel bir değerlendirme yapılacak olursa; 1299 yılında Söğüt'te temeli atılan Osmanlı Devleti'nde, Milâdî 1299-1329 yılları arasında muvakkat ordu; 1329 senesinden 1918 senesine kadar ise daimi ordu teşkilatı mevcut olmuştur. 1839 Gülhâne Hatt-ı Hümayunu'yla getirilen zorunlu askerlik yükümlülüğü kapsamında 1843 senesinde uygulanmaya başlayan kur'a usulü 1886 senesine kadar câri olmuş, bu tarihten itibaren ise *mükellefiyet-i âmme* usulü

¹⁸ Aydın, *a.g.e.*, s.4.

¹⁹ Tobias Heinzelman, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, çev. Türkis Noyan, Kitabevi yay., İstanbul, 2008, s.75.

²⁰ *Asâkir Nizamnâme-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kânunâme-i Hümayundur*, Matbaa-ı Ceride-i Askeriye, İstanbul, Teşrinievvel-1302, (Ekli çizelge)

²¹ Redif teşkilatı hakkında detaylı bilgi için: M. Mithat Özgen, *Sultan İkinci Abdülhamid Han Devri Osmanlı Redif Binaları*, Hamidiye Kitaplığı, İstanbul, 2016.

²² Ed. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniyenin Tarih-i Islahatı(1826-1882)*, çev. Ali Reşad, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1328, s.69.

²³ Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, İmge Kitabevi Yay., Ankara, 2008, s.130.

olarak ifade edilen; hiçbir ferdin askerlik görevinden istisna tutulmadığı uygulama yürürlüğe konulmuştur.²⁴

2. Asker Alma Usullerine İlişkin Düzenlemeler

1299 yılında Söğüt'te temeli atılan Osmanlı Devleti'nde 1299-1329 yılları arasında muvakkat ordu, 1329 senesinden 1918 senesine kadar ise daimi ordu teşkilatı mevcut olmuştur. *Gülhâne Hatt-ı Hümayunu*'yla getirilen zorunlu askerlik yükümlülüğü kapsamında 1843 senesinde uygulamaya geçirilen *kur'a usulü* 1886 senesine kadar cari olmuş, bu tarihten itibaren ise *mükellefiyet-i âmme* usulü olarak ifade edilen ve hiçbir ferdin askerlik görevinden istisna tutulmadığı uygulama yürürlüğe konulmuştur.²⁵ Hatt-ı Hümayun'da yerleşim birimlerinden nüfusları oranında asker alınması ve askerlik görevi için süre ve usullerin belirlenmesi cihetine gidileceği belirtilmiştir²⁶. Bu çerçevede gerçekleştirilen düzenlemelerin kronolojik sırası aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Mevzuat Adı		Yürürlük Tarihi	Asker alım usulü
1.	Tensikât-ı Celîle-i Askeriye Fermânı	6 Eylül 1843	İhtiyaç duyuldukça
2.	Kur'a Kanunnâmesi	1846	Kur'a usulü
3.	Kur'a Kanunnâme-i Hümayunu	8 Mart 1870	Kur'a usulü
4.	Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme-i Hümayun	25 Kasım 1886	Kur'a usulü ve Kur'a İmtihânı
5.	Mükellefiyet-i Askeriye Kânun-ı Muvakkatı	12 Mayıs 1914	Zorunlu askerlik-Kısa Dönem
6.	Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu	16 Nisan 1915	Zorunlu askerlik-Kısa Dönem

2.1. Tensikât-ı Celîle-i Askeriye Fermânı

6 Eylül 1843 tarihinde yayımlanan *Tensikât-ı Celîle-i Askeriye Fermânı*'nda, mevcut muvazzaf ordunun sayıca yeterli bulunmadığı gerekçesiyle redif/ihtiyat ordusunun da muvazzaf sayılmak suretiyle birleştirildiği belirtilerek²⁷ asker alımında makul ve adil bir usule geçilmesinin önemi vurgulanmıştır. Bu düzenlemeyle muvazzaf askerlik

²⁴ Hakkı, *a.g.e.*, s.21.

²⁵ Hakkı *a.g.e.*, s.23-25.

²⁶ *Düstur*, Cild-i Evvel, Matbaa-ı Âmire, İstanbul, 1289, s.6; Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası yay., 4.bs., İstanbul, 2014, s.14,15.

²⁷ Bahse konu ferman "Esâs-ı Tensikât-ı Celîle-i Askeriyyeye Dair Şerefsâdır Olan Hatt-ı Hümayun'un Sûret-i Münîfesidir" başlığıyla 28 Kasım 1870 tarihinde basılan *Düstûr-ı Askerî*'de yer almaktadır. (Bkz. *Düstûr-ı Askerî*, Mekteb-i Fünûn Harbiye-i Şahâne Matbaası, 18 Teşrinisânî 1286, s.3-6.

süresi beş yılla sınırlandırılarak bu fiilî hizmeti tamamlayıp terhis olanlara yedi yıl redif/ihtiyat sınıfında hizmet etmeleri hükmü getirilmiştir.²⁸ 1844 yılı Mart ayından itibaren uygulamaya geçirilen bu yeni düzenlemeye göre:²⁹ Osmanlı topraklarının coğrafi konumu, nüfus yoğunluğu ve ulaşım imkânları değerlendirilerek beş ordu bölgesine ayrılmıştır.³⁰ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından itibaren 1844 yılında uygulamaya geçirilen bahse konu düzenlemeye kadar asker alımında uygulanan yöntem eskisinden farklı değildi. İhtiyaç duyuldukça valiler padişah fermanına istinaden kendi bölgelerinde herhangi bir usule bağlı olmaksızın asker toplamaktaydı.³¹

2.2. 1846 Kur'a Kanunnamesi

Tensîkât-ı Cefile-i Askeriye Kânûnu'yla muvazzaf askerlik süresi beş yılla sınırlandırıldığından, beş yılını dolduranlar terhis olacak ve doğal olarak ordunun beşte biri değiştirilecekti. Ancak Osmanlıda o tarihe kadar nüfus sayımı yapılmadığından, planlandığı şekilde hemen kur'a usulüne geçilememiş, pek çok eksiklikleriyle birlikte aceleye getirilen ilk kur'a 1884 yılında çekilmişti. Kur'alar çekilirken usule ilişkin herhangi bir yasal mevzuat olmadığından pek çok haksızlıklara sebep olunmuştu. Mevzuat boşluğunun giderilmesi ve asker alımında makul ve adil bir usulün tesis edilmesi amacıyla 1846 senesinde Osmanlı Devleti'nin ilk kur'a kanunu hazırlanarak yürürlüğe sokuldu.³² Bu yasa hemen hemen hiçbir değişikliğe uğratılmadan 1870 yılına kadar yürürlükte kaldı.³³

Kanun'a göre askerlikten istisna edileneler; biri geçici, diğeri daimî olmak üzere iki gruba ayrılmışlardır. İstisna olanların bir kısmı da şarta bağlıydı, istisna nedeni ortadan kalktığında askere gitmek zorunluydu³⁴. Kanun'un 14 ve 15'inci maddelerine göre: İlmiye, kalemiye ve mülkiye hizmetinde bulunan kapıcıbaşılık, müderrislik, hâcegân-ı divân-ı hümâyun rütbelerine kadar olan kişiler ile her

²⁸ Ed. Engelhardt, *a.g.e.*, s.69.

²⁹ Çadircı, *a.g.e.*, s.132.

³⁰ Yunus Özger, *Osmanlı Ordusunda Emeklilik Sistemi ve Askerî Tekâüd Sandığı (1865-1923)*, IQ Kültür Sanat yay., İstanbul, 2011, s.53.

³¹ Çadircı, *a.g.e.*, s.132.

³² Aydın, *a.g.e.*, s.11.

³³ Heinzelman, *a.g.e.*, s. 75.

³⁴ Aydın, *a.g.e.*, s.14.

rütbedeki memleket müftüleri, şeyhler, görevlerini fiilen yürüten camii imamları, hatipler, müezzinler ve kayyımlar askerlik çağında olsalar dahi kur'a çağrılmayacaklardı.³⁵ Ayrıca ilmiye sınıfına mensup olanların çocuklarıyla medrese öğrencileri, alınacakları imtihanda başarılı olmaları halinde askerlikten istisna edileceklerdi. Bunlar her kur'a yılında imtihan edilecek, 6 yıl boyunca imtihanda başarı gösterenler askerlik görevinden muaf olacaklardı.³⁶ Yukarıda nitelikleri sayılanlar dışında bedenlen ya da sağlık açısından askerlik için elverişli olmayanlarla diğer mücbir sebepler dolayısıyla askerlik yapması uygun görülmeyenler de kur'a dahil edilmeyecekti.³⁷

Kanuna göre, medrese talebeleri 20 yaşından 26 yaşına kadar her yıl kur'a imtihanına katılmak zorunda olup bu imtihanlarda başarılı olanlar bir sonraki yıla tehir edilecektir. Üst üste 6 yıl başarılı olan talebe kendini ilme adanmış kabul edilerek redif birliğine katılmaktan dahi muaf tutulacaktır.³⁸ Medrese talebelerinden 20-21 yaşlarında olanlar *İzhar*'dan, 22-23 yaşlarında olanlar *Kâfiye*'den, 24-25 yaşında olanlar da *Molla Câmi* ve *Fenârî*'den imtihan edilir; başarılı olanlar o yıl için askerlikten muaf tutulurlardı.³⁹ Öte yandan medrese talebelerinin askerlikten muafiyetine ilişkin işlemlerin ne suretle yapılacağına dair hususlara açıklık getirmek amacıyla Haziran 1864 tarihinde Kur'a Kanunnamesi'ne ek olmak üzere *Talebe-i Ulûm Hakkında Dâr-ı Şûra'yı Askerîde Kaleme Alınan Nizamnâme* hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur.⁴⁰ Bu nizamname, adına kur'a isabet eden talebeler hakkında yürütülecek işlemlere ilişkin açıklamaları içermektedir.⁴¹

2.3. 1870 Tarihli Kur'a Kanunnâme-i Hümâyunu:

Tensikât-ı Cedîde-i Askeriye'ye⁴² bağlı olarak 8 Mart 1870 tarihli *Kur'a Kanunnâme-i Hümâyunu* hazırlanmış; bu kanunnamede asker

³⁵ Aydın, *a.g.e.*, s.15.

³⁶ Aydın, *a.g.e.*, s.15. (Madde: 16,17)

³⁷ Aydın, *a.g.e.*, s.15. (Madde: 18-23)

³⁸ Aydın, *a.g.e.*, s.16, (Madde:27)

³⁹ Aydın, *a.g.e.*, s. 18, (Madde: 42)

⁴⁰ Ayten Can Tunalı, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s.71.

⁴¹ Tunalı, *a.g.e.*, s.71-72.

⁴² 6 Eylül 1843 tarihli ferman "Tensikât-ı Cefile-i Askeriye" adıyla yayımlanmış olmasına rağmen, mezkûr fermana dayalı olarak çıkartılan "Kur'a Kanunnâme-i Hümâyunu"nun

alımına ve getirilen yeni sisteme ilişkin detaylı açıklamalara yer verilmiştir.⁴³ 1870 yılının Mart ayında yürürlüğe girmesi hükme bağlanan⁴⁴ bu nizamnâmeye göre Osmanlı tebaası bütün Müslüman ahali şahsen zorunlu askerlik göreviyle mükellef tutulmuştur⁴⁵. Getirilen yeni sisteme göre nizamnamede belirlenen sürelerde askerlik hizmetine alınmak; ya gönüllü ya da usulüne uygun çekilen kur'a ile gerçekleştirilecektir.⁴⁶ Yirmi ile yirmi beş yaş arası askerlik yaşı olarak belirlenmiş olup bu yaşlarda bulunanlardan askerlikten istisna ve muaf tutulanların dışında kalanlar kanunnamede belirlenmiş olan usule göre kur'aaya dâhil edilirler, kendisine kur'a isabet edenler askere gönderilirler.⁴⁷

Mezkûr Kanunnamenin ikinci bölümünde askerlik hizmetinden istisnası gerekli görülenlere ilişkin açıklamalara yer verilmiştir. Buna göre mevleviyet pâyesine erişmiş üst seviyedeki ilim adamları, mollalar, büyük kadılar; ilim adamları, hâkimler, sürekli olarak eğitim vermekle meşgul olan dersiâm hoca efendiler ve imtihan neticesinde İstanbul rûûsu almış olan müderrisler askerlik çağında bulunsalar dahi askerlik görevinden istisna tutulurlar. Bu meslekleri icra edenler dışında askerlik çağında bulunan büyük küçük tüm idari görevlerde bulunan memurlar ile diğer görevliler bizzat veya bedelli olarak askerlik hizmetinde bulunmaya mecburdurlar.⁴⁸

Yine padişahın hizmetinde bulunanlar ile *mûsîkâ-i hümayun* ve *saray hademeliği* kadrosunda bulunanlar da askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardır. Ancak bu kişilerin muafiyeti bahse konu hizmetlerinin devam ettiği süreyle sınırlı tutulmuş olup, görevden ayrıldıklarında askerlik çağı dışına çıkmamış olmaları halinde adlarına kur'a isabet ettiğinde askere alınmaktadırlar.⁴⁹ Câmi ve mescitlerde imam ve

metin başlığında “celîle” yerine “cedide” yazılmak suretiyle “Tensikât-ı Cedîde-i Askeriye” adının yer aldığı görülmektedir. (Bkz. *Düstûr-ı Askerî*, s.3, 16)

⁴³ *Düstûr-ı Askerî*, s.16-53; *Kur'a Kanunâme-i Hümayunu*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul, 5 Zilhicce 1286, ba.

⁴⁴ *Düstûr-ı Askerî*, s.53.

⁴⁵ *Düstûr-ı Askerî*, s.16, (Birinci bent)

⁴⁶ *Düstûr-ı Askerî*, s.16, (Üçüncü bent)

⁴⁷ *Düstûr-ı Askerî*, s.17, 4, (Beşinci ve altıncı bent)

⁴⁸ *Düstûr-ı Askerî*, s.22,23, (On yedinci bent)

⁴⁹ *Düstûr-ı Askerî*, s. 23, (On sekizinci bent)

hatiplik görevlerini vekil tutmaksızın bizzat ifa edenler ile mamur tekkeleri olan ve hususi günlerde düzenli olarak zikir ve sema ile meşgul olan tarikat şeyhleri askerlik çağında bulunsalar dahi kur'adan istisna tutulmuşlardır.⁵⁰

Geceli gündüzlü medresede kalan talebeler kur'aya dahil olunurlar, ancak kur'a isabet ettiğinde yirmi ve yirmi bir yaşında olanlar (Arapça) *Sarf* ve *Nahiv* ile *Hat Sanatı*'ndan; yirmi iki ve yirmi üç yaşında olanlar *Nahiv*, *Mantık*, *Fenârî*⁵¹ ve *İmlâ*'dan; yirmi dört ve yirmi beş yaşında olanlar mantık ilminin *Tasavvurât* ve *Tasdikât* kısımlarından ve meramını ifade edecek kadar Arapça ya da Türkçe kompozisyon yazmaktan imtihan edilirler. Bu imtihanda başarılı olanlar o sene için askerden muaf olur; bir sonraki sene ise tekrar yukarıda izahı yapılan işlemlere tabi tutulurlar. Öte yandan gıyaben adına kur'a isabet eden medrese talebeleri kur'a isabet ettiği tarihten itibaren en geç dokuz ay içerisinde hangi yaşta iseler o yaşın imtihanına girmeye mecburdurlar. Belirlenen süreyi geçirenlerin imtihana girme taleplerinin dikkate alınmayacağı, ayrıca adına kur'a isabet ettikten sonra medreseye girmiş olanların da talebe listesine dâhil edilmeyeceği hükme bağlanmıştı.⁵²

Mekteb-i Tıbbiye'de eğitimini tamamlayarak doktorluk diploması alanlar ile adı geçen mektebe devam eden talebelerin adlarına kur'a isabet etmiş olsa bile askerlik hizmetinden istisna tutulurlardı.⁵³

Kanunname'nin kırk dokuzuncu bendi taşra medreselerindeki talebelerin kur'a işlemlerine ilişkin olup, uygulamanın nasıl yapılacağına dair açıklamaya yer verilmiştir. Adına kur'a isabet eden talebeye verilecek olan sıra numarasının yazılı olduğu pusulada; talebenin geceli-gündüzlü medresede eğitim gördüğü hususunun mahallince araştırılarak ispat edildiğine dair bilginin yer alması

⁵⁰ *Düstûr-ı Askerî*, s. 23, (On dokuzuncu ve yirminci bent)

⁵¹ Ebherî'nin (1200-1265) *İsağuci* adlı muhtasar eserine şerh olarak Şemseddin Muhammed b. Hamza Molla Fenari (1350-1431) tarafından yazılan mantıkla ilgili temel eser olan *El-Fevâidü'l-Fenârîyye*'dir. Bu eserin adı *el-Fevâidü'l-Fenârîyye fi-Şerhi'l-Risâleti'l-Esirîyye* olarak da geçer. (Bkz. Ahmet Kayacık, "İslam Mantık Geleneğinde Fenari'nin Yeri (Fenari Şerhi ve İçeriği Üzerine)", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 5. Sayı 2. (Güz 2010), s.107-112.

⁵² *Düstûr-ı Askerî*, s. 23,24, (Yirmi birinci bent)

⁵³ *Düstûr-ı Askerî*, s. 24, (Yirmi üçüncü bent)

gerektiğine dair açıklama bulunmaktaydı. Kur'âyı takip eden yirminci günde talebenin yaşına denk gelen düzeyde gerçekleştirilecek imtihanlarda "isbât-ı ehliyet-i ilmiye" edenler yani başarılı olanlar bir sonraki seneye tecil edilir, başarılı olamayanlar ise askerlik hizmetini yapmak üzere sevke tâbî tutulurlardı. İmtihan komisyonu ise imtihan yapılacak dersin mümeyyizi, mahallin en büyük mülkî amiri, redif birliğinin komutan ve subayları ile müftü ve ulemadan oluşturulacaktı.⁵⁴

Kanunnamenin 58'inci bendinde askerlik hizmetinden muaf tutulacak olan ve içlerinde medrese ve tıbbiye talebelerinin de bulunduğu özür grupları açıklanmıştır.⁵⁵

İstanbul medreselerindeki talebeler hakkında Bâb-ı Fetvâ'dan talep edilecek bilgiler kapsamında özellikle geceli gündüzlü medresede kalıp kalmadıkları, hangi tarihte medreseye kaydoldukları, askerlik çağına hangi yıl girdikleri ve diğer bazı hususlar tahkik edildikten sonra Dâr-ı Şûra'da⁵⁶ komisyon huzurunda imtihan icra edilecektir. İmtihan komisyonu Dâr-ı Şûra müftüsü ve üyelerden iki ya da üç kişi ile Bâb-ı Fetvâ'dan görevlendirilecek kişilerden oluşmaktadır. Önceden tayin edilmiş günlerde mezkûr kanunnamenin 21'inci maddesinde belirtildiği üzere talebenin yaşına uygun gerçekleştirilecek olan imtihanlarda "isbât-ı ehliyet-i ilmiye" edenler yani başarılı olanlar bir sonraki seneye tecil edilirler. Bu talebeler her sene yapılacak imtihanlarda başarılı olmak kaydıyla son imtihanları için redif/ihtiyat sınıfına nakledilmek üzere kendilerine bir ilmühaber verilir, son imtihana katılmayanlar ya da imtihan süresini geçirmiş olanlar ise askerlik hizmetine yazılırlar.⁵⁷

Kanunnamenin 61'inci maddesinde Dersaadet dışındaki taşra medreselerinde geceli gündüzlü kalmak kaydıyla eğitime devam eden talebeler için takip edilecek usul detaylı bir şekilde izah edilmiş, işlem

⁵⁴ *Düstûr-ı Askerî*, s. 39,40, (Kırk dokuzuncu bent)

⁵⁵ *Düstûr-ı Askerî*, s. 48,49.

⁵⁶ Tam adıyla *Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî*; Tüm askeri işleri görüşüp çözüme kavuşturmak ve ordu için yeni düzenlemeler yapmak amacıyla 7 Şubat 1837 kurulmuş olan Dâr-ı Şûra'yı Askerî aynı zamanda Dersaadet'te gerçekleştirilen kur'a imtihanlarını gerçekleştiren kuruldur. (Daha detaylı bilgi için: Cevat Aksu, *Dâr-ı Şûrâ'yı Askerî (Kuruluşundan 1876 Yılına Kadar)*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst., 2004.

⁵⁷ *Düstûr-ı Askerî*, s.44,45,46 (Elli sekizinci ve altmışıncı bent)

basamaklarının belirlenmesinde titiz bir yaklaşım sergilenmiştir. Ayrıca her üç ayda bir yapılacak yoklamalarla bilgilerin güncellenmesi ve medrese talebelerinin takibinin yapılması istenmiştir. Yapılacak yoklamalarda başarılı olamayan ya da imtihana girmeyen talebenin askerî birliklere gönderilmesi hükme bağlanmıştır.⁵⁸ Taşra medreselerinde okuyan talebeler için gerçekleştirilecek imtihanın usulüne ve komisyonun teşekkülüne ilişkin detaylı açıklamalar 61'inci ve 62'nci maddelerde tüm teferruatıyla izah edilmiş, bu maddelerde Dersaadet medreselerindeki talebeler için getirilen düzenlemelerin benzeri hükümlere yer verilmiştir.⁵⁹ Netice olarak Kur'a Kanunu'nun yürürlüğe girmesi üzerine "medresede okuyan talebeler imtihan olurlar ve kazananların askerlikleri şimdiki yüksek tahsil gençleri gibi tecil edilirdi ve bu imtihanlar her sene tekrarlanırdı."⁶⁰

2.4. 1886 Askeralma Kanunu

25 Kasım 1886 tarihli *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme-i Hümayun*'un yürürlüğe girmesiyle 8 Mart 1870 tarihli *Kurâ Kanunnâmesi* fesh edilmiş olup, yeni düzenlemenin 13 Mart 1887'den itibaren uygulamaya geçirilmesi hükme bağlanmıştır.⁶¹ Mezkûr kanunnamede, daha önceden olduğu gibi Dersaadet ve bilâd-ı selâse olarak isimlendirilmiş olan Eyüp, Galata ve Üsküdar ahalisi dışındaki tüm Müslüman ahalinin zorunlu askerlik ile mükellef oldukları belirtilmiştir. Askerlik çağına giren herkese kanunnamede belirtilmiş olan usule göre numara çektirilmekte, böylece her sene için lüzumu kadar ferdin askerlik görevine seçilmeleri sağlanmaktadır.⁶²

Kanunnamenin üçüncü faslı askerlik görevinden istisnayı gerektiren sebeplere ve özürlere ayrılmıştır. 8 Mart 1870 tarihli *Kur'a Kanunnâme-i Hümayunu*'yla askerden muaf olanlara ilave olarak 1886 tarihli *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin*

⁵⁸ *Düstûr-ı Askerî*, s.46,47, (Altmış birinci bent)

⁵⁹ *Düstûr-ı Askerî*, s.46,47, (Altmış ve altmış birinci birinci bent)

⁶⁰ Kâmil Kepecioğlu, "Medrese", *Bursa Kütüğü*, Bursa Büyük Şehir Belediyesi, haz. Hüseyin Algül vd. c.III, s.114. (Bursa Kütüğü'nün temel kaynağı Bursa Şer'iyye Sicilleri olup, Kâmil Kepecioğlu tarafından 1930-1945 yılları arasında Bursa Şer'iyye Sicilleri'ndeki belgelerin derleme yapılmak suretiyle hazırlanmıştır)

⁶¹ *Düstûr-ı Askerî*, s.51.

⁶² *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme-i Hümayundur*, Matbaa-ı Ceride-i Askeriyye, İstanbul, 1302, s.2-3.

Kanunnâme-i Hümayun'da da bazı meslek gruplarına muafiyet sağlanmıştır. Buna göre: Harem-i Şerif'de görevli hademeler ile Hz. Peygamber'in ve diğer peygamberlerin kabirlerinde türbedarlık görevinde bulunan hademelerden beratlı olanlar;⁶³ yirmi beş kişiden ibaret olan ve Askerlik Dairesi'nde özel defterde kayıtlı bulunan *Sâye Ocağı*⁶⁴ mensupları askerlik görevinden muaf tutulmuşlardır.⁶⁵

Kanunname'de, Tanzimat döneminde yaygın bir şekilde açılmaya başlanan batı tarzı mekteplerde okuyan talebelerin askerlik görevine ilişkin olarak pek çok düzenlemeye yer verilmiştir. Buna göre askerlik yaşına girmeden önce Mekteb-i Nüvvab'da eğitimini tamamlayarak şahadetname almış olanlar askerlik görevinden muaf tutulmuşlardır.⁶⁶ Öte yandan, bütün yüksek mektepler ile *Mekteb-i Fünûn-i Tıbbiye-i Mülkiye*, *Baytar Mekteb-i Mülkiyesi* ve *Hendese-i Mülkiye Mektebi*'nde eğitim gören taşralı talebelerden askerlik çağına girmiş olanların kendileri yahut vekilleri kur'a çekmeye mecbur olup, bunlardan *tertib-i evvel kur'ası*⁶⁷ çekmiş olanlar şahadetname alarak mektepten mezun olduklarında devlet hizmetinde ya da Maarif Nezareti'nin onayıyla çeşitli mekteplerde muallim olarak çalıştıkları müddetçe *tertib-i sâni*⁶⁸ olarak kalırlar.⁶⁹ *Mekteb-i Fünûn-i Tıbbiye-i Mülkiye*'de eğitimini tamamlayarak doktorluk, eczacılık ve cerrahlık diploması alanlar; şayet taşra ahalisinden iseler ihtiyaç duyulması halinde askerlik hizmetini

⁶³ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s. 10, (Madde:22)

⁶⁴ *Sâye (Saya) ocağı*: Osmanlı saray teşkilâtında Rumeli'den getirilip saray için ayrılan veya kurbanlık olarak seçilen koyunları besleyen ve devlet himâyesinde olduğu için bu ismi alan kuruluş. (Bkz. İlhan Ayverdi, *Asırlar Boyu Târihî Seyri İçerisinde Misallî Büyük Türkçe Sözlük:Kubbealtı Lugatı*, Kubbealtı Yay., 3.bs., İstanbul, 2008, c.III, s.2727.

⁶⁵ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s.10, (Madde:23)

⁶⁶ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s.10, (Madde: 25)

⁶⁷ Tertib-i evvel: Adına kura isabet etmiş olanlardan ordunun ihtiyaç duyduğu sayı kadarına denk gelen asker adayları birinci tertip adıyla muvazzaf olarak askere alınırlar.

⁶⁸ Tertib-i sâni : Adına kura isabet edenlerden ordunun ihtiyaç duyduğu sayıdan fazla olanlar ikinci tertip olarak isimlendirilir; muvazzaflık süresini tamamlayarak ihtiyat birliğine geçen askerlerin yerine muvazzaf askerlik hizmetine alınırlar.

⁶⁹ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s.10, (Madde: 28)

yapmaya mecburdurlar, Baytar mektebi mezunları da aynı hükme tâbîdirler.⁷⁰

Kanunnamenin otuz dört ve otuz beşinci maddeleri medrese talebelerinin askerlik kur'asına ve takip edilecek usule ilişkin olup daha önce yayımlanmış olan *Kur'a Kanunnamesindeki hükümlerin tekrarı mahiyetindedir.*⁷¹ Otuz altıncı maddede ise medrese talebelerinin askerlik kurâsı işlemlerine ilişkin şu açıklama yer almaktadır: *"Talebe-i ulûmun altı sene imtihana davet ve kabul olunmaları kendilerinin mutlaka medrese-nişîn bulunmalarıyla meşruttur. Medreseyi terk etmiş olanlar imtihana kabul olunmayup hizmet-i fi'liyye-i askeriyyeye alınırlar ve bunların mea-ihiyât müddet-i nizâmiyeleri silk-i asâkir-i nizâmiye-i şahâneye alındıkları tarihten müteber olur.*⁷² Ayrıca medrese talebelerinden altıncı sene yani son kur'a imtihanlarını verip redif askerliği görevine geçirilenler, mensup oldukları redif taburları silahaltına alınmış olsa bile medrese eğitimine geceli-gündüzlü devam ediyorlarsa silahaltına alınmaktan istisna tutulacaklardı.⁷³

Kanunnamenin yetmiş altıncı maddesinde medreselerde geceli-gündüzlü eğitim gören talebelerin kur'a imtihanlarını yapacak olan komisyonun teşekkülüne ilişkin olup, komisyonun oluşumunda takip edilecek usul ve esaslar detaylı bir şekilde açıklanmıştır⁷⁴. Doksan birinci maddede ise kendisine kur'a isabet edenler hakkında yapılacak işlem basamaklarına ilişkin izahlara yer verilmiş olup özellikle geceli-gündüzlü olmak kaydıyla medresede eğitim gördüğü tespit ve tahkik edilen talebelerin yirmi gün içerisinde askere sevke edilenler için belirlenmiş olan toplanma mahalline giderek imtihana girmelerinin gerektiği belirtilmektedir. Yirminci gün meşru mazereti olmaksızın birliğine gitmeyen talebeler sonraki günlerde gelip imtihana girme

⁷⁰ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s. 11, (Madde: 29)

⁷¹ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s.13, (Madde:34, 35)

⁷² *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s. 13, (Madde:36)

⁷³ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s. 13, (Madde: 37)

⁷⁴ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s. 28,29, (Madde: 76)

isteğinde bulunsalar dahi bu istekleri dikkate alınmayıp haklarında firar hükmü uygulanmaktadır.⁷⁵

8 Mart 1870 tarihli *Kur'a Kanunnâme-i Hümayunu*'nda medrese talebelerine uygulanacak olan imtihanın usul ve esâsına ilişkin açıklamaların aynısına 25 Kasım 1886 tarihli *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme-i Hümayun*'da da yer verilmiştir. Bu imtihanlarda başarılı olanlar, bir sonraki senede imtihan edilmek üzere izinli sayılırlar. Başarılı olanların eğitimlerine devam etmeleri için ellerinde bulunan cüzdanlara gerekli açıklamalar yazılarak imtihan komisyonunca mühürlenir. Başarısız olanlar ise askerlik görevine kayıt edilmek üzere imtihana girmiş oldukları askeri birlikte bulunan ve günümüz askeri terminolojisiyle astsubay yetiştiren birim olan *Küçük Zâbitân*⁷⁶ birliğine teslim edilirler.⁷⁷

Kanunname, kur'a imtihanlarına ilişkin iş ve işlemlerin tüm aşamalarında sıkı bir kontrol ve takibatın yapılmasına dair detaylı açıklamaların yer aldığı müşahede edilmektedir.⁷⁸

2.5. 12 Mayıs 1914 Tarihli Mükellefiyet-i Askeriye Kânun-ı Muvakkatı

12 Mayıs 1914 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kânun-ı Muvakkatı*'na göre askerlik görevi tam süreli, kısa süreli ya da bedelli olmak üzere üç şekilde ifa edilmektedir. Kısa dönem askerlik olarak ifade edilen '*hizmet-i maksûre'nin* süresi bir yıl olup son muayene vaktinde Maarif Nezâreti tarafından onaylanmış olan tüm mekteplerde muallimlik görevini daimî olarak yürütenler, bu mekteplere devam eden öğrenciler veya mezun olanlar, mekâtib-i sultaniye ve yedi senelik idadiden mezun olanlar ya da bu mekteplerin son iki senesine devam

⁷⁵ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s. 37,38, (Madde: 91)

⁷⁶ Günümüz askerî rütbeler içerisinde astsubay rütbesine tekâbül etmektedir. (Bkz. *Osmanlı Askeri Teşkilât ve Kıyafetleri (1876-1908)*, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Yay. İstanbul, 1986, s.16.

⁷⁷ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s. 40, (Madde: 93); "Tarihçe", <http://www.kkk.tsk.tr/Okullar/KKAMYO/hakkında/tarihce.html>, (Erişim:13.04.2018)

⁷⁸ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme*, s.41-49, (Madde:93,102, 103,104,105,108)

eden öğrenciler ile talebe-i ulûmdan olup dördüncü sene imtihanında başarılı olanlar kısa dönem askerlik görevinden yararlanırlar.⁷⁹ Bu maddeye göre diğer mektep talebeleriyle birlikte medrese talebelerine herhangi bir muafiyet tanınmamış olup kısa dönem askerlik görevi mecburiyeti getirilmiştir. Böylece mezkûr kânunla getirilen yeni düzenlemeye göre kur'a usulünün ve imtihanlarının da uygulamadan kaldırıldığı anlaşılmaktadır.

2.6. 16 Nisan 1915 Tarihli Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu

12 Mayıs 1914 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatı*'nın 42'nci maddesinde yer alan kısa dönem askerlik görevine ilişkin hükümler 16 Nisan 1915 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu*'nda aynı madde numarası altında muhafaza edilmiştir.⁸⁰ Buna göre medreseye devam eden talebeler ile mezun olmuş olanların askerlik görevinden muafiyeti söz konusu olmayıp diğer mekteplerin talebeleri ya da mezunları için geçerli olan hükümler cari kılınmış ve kısa dönem askerlik görevlerini yerine getirme mecburiyeti devam ettirilmiştir. Mezkûr maddede açıklandığı üzere medresenin dördüncü senesini başarıyla tamamlayanlar hizmet-i maksûre yani bir yıllık kısa dönem askerlik hizmetiyle yükümlü tutulur; başarısız olanlar ise tam süreli askerlik görevini yerine getirmek üzere askere sevk edilirler.

3. Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muafiyeti

Osmanlı Devlet Salnameleri incelendiğinde, 1873 senesinde, "İstanbul ve Bilâd-ı Selâse medreselerinde bulunan talebelerin askerlik muâmelelerini yürütmek üzere"⁸¹ Meşihat makamı bünyesinde *Meclis-i İmtihan-ı Kur'a* adıyla bir heyet teşekkül ettirilmiş⁸², bu heyet aynı isim altında 1911 senesine kadar medrese talebelerinin sadece askerlik muamelesine ilişkin işlerini yürüten bir kurul olarak işlev görmüştür.⁸³

⁷⁹ *Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatı*, Matbaa-ı Âmire, s.15-16.(Madde:42)

⁸⁰ *Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu*, Nefâset Matbaası, İstanbul,1332, s.12-13. (Madde:42)

⁸¹ İlhami Yurdakul, "Şeyhülislamlik Merkezi Olarak İstanbul", *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu, 14-17 Aralık 2010*, İstanbul, 2011, s.227.

⁸² *Salnâme-1290*, (28. defa), Matbuât-ı Maarif, İstanbul, ty., s.74.

⁸³ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye-1326*, (65.defa), Selanik Matbaası, by., ty., s.111; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye-1327*, (66.defa), Selanik Matbaası, Dersââdet, 1327, s.120-128.

Bu meclisin, medrese talebelerinin kur'a imtihanlarının sağlıklı yürütülmesi ve takibinin sağlanması amacıyla kurulduğu anlaşılmaktadır. Medrese talebelerinin sadece askerlik işlemlerini yürütmek ve takip etmekle görevli bir meclisin oluşturulmuş olması bu konuya gösterilen hassasiyetin göstergesi sayılmalıdır.⁸⁴ Gerek 25 Kasım 1886 tarihli *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kânunnâme-i Hümayunu*, gerekse adı geçen kanunnameyle feshedilmiş olan 8 Mart 1870 tarihli *Kur'a Kânunnâmesi* incelenecek olursa, medrese talebelerinin askerlik hizmetine ilişkin açıklamaların detaylı bir şekilde kanunnamelerde yer aldığı görülecektir.

Her iki kanunnameye göre medreselerde yatılı eğitim gören talebelere askerlik çağına girmiş olanlar, komisyon marifetiyle yapılacak olan kur'a imtihanlarına girerek başarılı olmaları halinde o yıl için askerlik görevinden muaf tutulmaktadırlar. Aynı uygulama altı yıl boyunca her yıl tekrar edilmek suretiyle tamamlandığı takdirde, talebenin redif/ihtiyat birliğine kaydı yapılmaktadır. Öte yandan *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kânunnâme-i Hümayunu*'nun yayımlandığı dönemde yoğun bir şekilde açılmış olan her çeşit *Mekteb-i Âli* ile *Mekteb-i Fünûn-i Tıbbiye-i Mülkiye*, *Baytar Mekteb-i Mülkiyesi* ve *Hendese-i Mülkiye Mekteb-i*nde eğitim gören taşralı talebelere askerlik çağına girmiş olanlar da kur'a çekmeye mecbur olup, bunlardan tertib-i evvel kur'ası çekmiş olanlar şahadetname alarak mektepten mezun olduklarında devlet hizmetinde ya da Maarif Nezareti'nin onayıyla çeşitli mekteplerde muallim olarak çalıştıkları müddetçe tertip-i sâni olarak kalmaktadırlar.⁸⁵

Bu durumda medresede okuyan talebeler her yıl okudukları derslerden ve ayrıca kur'a komisyonu tarafından yapılacak olan imtihanlarda başarılı olmaları kaydıyla sadece o yıl için askerlik görevinden muaf tutulmakta, aksi takdirde askerlik görevine sevk edilmektedirler. Yukarıda adı geçen yüksek mekteplerde okuyan taşralı

⁸⁴ Meclis-i İmtihan-ı Kur'a'nın oluşumu ve faaliyetlerine ilişkin daha detaylı bilgi için bkz. İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlimiye Merkez Teşkilatı'nın (Bâb-ı Meşihat) Yenileşme Süreci (1826-1878)*, Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih ABD, Yakaçağ Tarihi Bilim Dalı, (Doktora Tezi), İstanbul, 2004, s.161-166.

⁸⁵ *Asâkir-i Nizâmiye-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kânunnâme*, s.10, (Madde: 28)

talebeler ise eğitimleri süresince herhangi bir imtihana tâbi tutulmaksızın mezun oluncaya kadar askerlik görevinden muaf tutulmaktadırlar. Mezun olduklarında ise devlet hizmetinde görevlendirilmeleri halinde tertip-i sâni olarak isimlendirilen yedek birlik görevine yazılırlar ancak fiilen askerlik görevi icra etmezler. Dolayısıyla adı geçen yüksek mekteplere devam eden talebelerin, askerlik hizmeti konusunda medrese talebelerine göre daha avantajlı konumda oldukları açıkça görülmektedir. Diğer bir ifadeyle asker alımına ilişkin yasal düzenlemeler dikkate alındığında, medrese talebeleri askerlik hizmetine alınma konusunda yüksek mektep talebelerine tanınan ayrıcalığa sahip değildirler. Kur'a imtihanlarına girmek zorunda olan medrese talebelerinin aksine, yüksek mektep talebeleri kur'a imtihanlarına tâbi tutulmaksızın mezun olana kadar askerlik hizmetinden muaf tutulmaktadırlar. Bu farklı uygulama, her ne kadar niyet başka olsa da II. Abdülhamid tarafından yayımlanan bir irade-i seniyye/genelge ile giderilmiş, günümüze kadar devam eden tartışmaların da başlangıcı olmuştur.

Medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muafiyetine ilişkin bu iradenin arka planında yatan sebepler tartışmalı olduğu kadar dikkat çekicidir. Seraskerlik makamının 26 Eylül 1892 tarihli bir yazısında, Padişah II. Abdülhamid'in 19 Eylül 1892 tarihli irade-i seniyyesine atfen askerlik çağında bulunan tüm medrese talebelerinin kur'a imtihanından muaf tutulduğu hatırlatılarak, henüz sevk edilmemiş olanların sevklerinden vazgeçilmesi, sevk edilerek askerlik hizmetine gönderilenlerin ise kayıtlarının silinerek memleketlerine gönderilmesi emredilmiştir. Bu muafiyetin gerekçesine dair herhangi bir açıklamaya bahse konu yazıda rastlanılmamaktadır.⁸⁶ Söz konusu iradenin yayımlandığı tarihte Kırımîzâde Mehmed Neşet Efendi tarafından hazırlanan ve padişaha sunulan bir jurnalden anlaşıldığına göre, İstanbul'da askerlik çağında bulunan iki bine yakın medrese talebesinin, bir seneliğine kur'a imtihanlarından muaf tutulmaları nedeniyle hızlı bir şekilde memleketlerine gönderilmeleri sağlanmış,

⁸⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Yıldız, Mütenevvi Mârûzat (Y.MTV)*, Dosya no: 68, Gömlek no:17/1.

ahalinin bir kısmı bu durumu İstanbul'daki kolera salgınına, bir kısmı ise gizli bazı sebeplere dayandırmışlardır.⁸⁷

II. Abdülhamid döneminde medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muaf tutulması tamamen siyasi gerekçelere dayanmaktaydı. Uygulamanın arka planında ilmiyeye ayrıcalık sağlanması düşüncesi yatmıyordu. Nitekim Kırımîzâde, mezkûr jurnalinden iki yıl önce kaleme almış olduğu 6 Kasım 1890 tarihli bir başka jurnalinde, bahse konu uygulamanın arka planında yatan sebepleri ortaya koymaktadır. Jurnalde, askerlikten muaf tutulmadan önce İstanbul medreselerindeki talebe sayısının beş-altı bini geçmediği, bilahare uygulamaya geçirilen asker alımına ilişkin düzenlemeler nedeniyle askerlik görevinden kurtulmak için görünüşte ilim tahsil ediyormuş gibi İstanbul'a gelerek medreselere kaydolun talebe sayısının ise on iki bin sınırına dayandığı vurgulanmakta, hatta içinde bulunulan yılda altı yüz kadar talebenin daha ilave olduğu hatırlatılmaktadır. Kırımîzâde'ye göre askerlik vazifesinden sıyrılmak amacıyla Dersaâdet'e gelen talebelerin önü alınmadığı takdirde birkaç seneye kadar mevcut talebe miktarı bir kat daha artacak ve medreselerin kapasiteleri yeterli olmayacaktır. Bu nedenle acilen etkili bir tedbirin alınması gerekmektedir. Çünkü medrese talebeleri için uygulanan kur'a imtihanlarına iltimas ve kayırma gibi usulsüzlükler karışmış, böylece "*okuyup yazmayı bilmeyen birtakım asker kaçkınları*" dahi, askerlikten muaf belgesi elde etmişlerdi. Bu kimselerin 4-5 sene süren imtihan dönemlerinde *Nahiv* ve *Mantık* dersine çalışarak imtihanı geçtikten sonra medreseyi ve ilmiye kıyafetini terk ederek memleketine döndükleri belirtilmektedir.⁸⁸

Kırımîzâde'nin bu açıklamasında bazı çelişkiler ve abartılar dikkat çekmektedir. Her ne kadar askerlikten muaf olabilmek için pek çok sahtekârlıkların yapılması mümkün olsa da "*okuyup yazmayı bilmeyen birtakım asker kaçkınları*"nın imtihan komisyonu önüne çıkmaya cesaret etmeleri manidar bulunmaktadır. Kaldı ki 1846, 1870 ve 1886 senelerinde yayımlanarak yürürlüğe giren kur'a ve asker alma

⁸⁷ Kırımîzâde Mehmet Neş'et Efendi, *Sultan İkinci Abdülhamid Han'a Takdim Edilen Jurnallerin Tahkik Raporları(1891-1893)*, haz. Raşit Gündoğdu vd., Çamlıca Yay., İstanbul, 2008, s. 182.

⁸⁸ BOA, *Yıldız, Meşihat Dairesi Mârûzâtı (Y.PRK.MŞ)*, Dosya no: 3, Gömlek no: 6/1,2.

kânunlarında yer alan kur'a imtihan komisyonlarının oluşumuna ve imtihanlarının yapılmasına ilişkin açık hükümlerin uygulanması halinde sahtekârlıkların gerçekleşmesine kapı aralanma ihtimâli de ortadan kalkabilecektir. Kur'a imtihanları Kırımîzâde'nin jurnalinde belirttiği üzere talebelerin ikamet ettiği medresenin müderrisleri ya da eğitim gördükleri medresedeki hocalarının üstatları tarafından yapılmamaktadır. Aksine bu imtihanlar, İstanbul medreselerindeki talebeler hakkında Bâb-ı Fetvâ'dan talep edilen bilgiler kapsamında; bu talebelerin özellikle geceli gündüzlü medresede kalıp kalmadıkları, hangi tarihte medreseye kaydoldukları, askerlik çağına hangi yıl girdikleri ve diğer bazı hususlar tahkik edildikten sonra Dâr-ı Şûrâ'da komisyon huzurunda gerçekleştirilmektedir. İmtihan komisyonu ise Dâr-ı Şûrâ müftüsü ve üyelerden iki ya da üç kişi ile Bâb-ı Fetvâ'dan görevlendirilecek kişilerden oluşmaktadır.⁸⁹ Dolayısıyla "okuyup yazmayı bilmeyen birtakım asker kaçkınları"nın en az dört ya da daha fazla sayıda üyeden oluşan komisyonun huzuruna hangi cesaretle çıktıkları ya da komisyon üyelerinin bu gibi sahtekârlara arka çıkmaya nasıl cesaret edebildikleri izaha muhtaç bir husustur.

Öte yandan Kırımîzâde'nin bahse konu jurnalleri etkisini göstermiş⁹⁰ ve taşradan İstanbul'a gelerek medreselere kayıt olan talebe sayısındaki artışı önlemek amacıyla 19 Eylül 1892 tarihli irade yayımlanmıştır. Bu iradeyle sadece 1892 senesine mahsus olmak üzere kur'a imtihanları iptal edilmiş ve medrese talebelerinin memleketlerine dönmeleri sağlanmıştır. Ancak bir sonraki yıldan itibaren yayımlanmış olan iradelerle bu geçici muafiyetin tam 16 yıl uzatılması cihetine gidildiğinden kur'a imtihanları yapılmamış,⁹¹ böylece kur'a imtihanlarına girmeksizin bir medreseye kayıtlı olmak tek başına askerlikten muaf olmaya yeter hâle gelmiştir. Bu durumun çeşitli

⁸⁹ *Düstûr-ı Askerî*, s.16-53; *Kur'a Kânunâme-i Hümâyunu*, s. 44,45,46 (58'inci ve 60'ncü bentler)

⁹⁰ Kur'a imtihanlarının ertelenmesinden iki yıl önce Kırımîzâde tarafından Padişaha sunulan 25 Teşrinievvel 1306/6 Kasım 1890 tarihli jurnalın bu erteleme uygulamasında ve medrese talebelerinin İstanbul'dan memleketlerine gönderilmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. (Bkz. BOA, Y.PRK.MŞ, Dosya no: 3, Gömlek no: 6/1-6)

⁹¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)*, Devre I, Cilt II, İnikâd 39, 25 Şubat 1324/10 Mart 1909, s. 208; BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), 3446/258441; *Beyânü'l-Hak*, Birinci Sene, Yirmi Üçüncü Sayı, s.542.

istismlara yol açması mümkündür. Ancak uygulamanın geçici olduğu yönünde oluşan intiba nedeniyle kur'a imtihanlarının yeniden başlatılmasına ilişkin talebin bizzat ikinci ve dördüncü ordu komutanlıkları tarafından Seraskerlik makamına iletilerek ne suretle hareket edileceği yönünde yazıların kaleme alındığı görülmektedir.⁹² Netice itibarıyla 1892 senesinden itibaren medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muaf tutulması ve devam eden yıllarda her defasında bu muafiyetin uzatılması yeni bir fiilî durumun oluşmasına yol açmış, 25 Kasım 1886 tarihli kanunnamenin âmir hükmü olan kur'a imtihanlarının icrası II. Meşrutiyet'in ilanına kadar gerçekleştirilememiştir.

Kur'a imtihanlarının ertelenmesine ilişkin 19 Eylül 1892 tarihli iradenin yayımlanmasından iki gün sonra İstanbul Şehremaneti'ne ve Çatalca Mutasarrıflığına yazılan bir yazıda askerlik çağındaki medrese talebelerinin kur'a imtihanlarının daha önceden olduğu gibi kaza merkezlerinde yapılacağından, bu talebelerin imtihan için Dersâdet'e gelmelerine gerek olmadığı belirtilerek tüm liva ve vilâyet merkezlerine gerekli tebligatın yapılması emredilmiştir.⁹³ Bu yazıdan anlaşıldığına göre taşra medreselerinde kayıtlı talebelerin kur'a imtihanları için İstanbul'a gelmelerinin önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Talebenin önceki nizamnâmede belirtildiği üzere kendi mahallerindeki imtihan merkezlerine gitmek yerine İstanbul'a gelmeleri dikkat çekicidir. Buna gerekçe olarak "taşrada gerçekleştirilen kur'a imtihanlarında adaletin sağlanmadığı" iddiası ileri sürülerek medrese talebelerinin adaletli imtihan yapıldığını düşündükleri İstanbul'a geldikleri belirtilmektedir.⁹⁴ Bu durum, iltimas ve kayırma gibi usulsüzlükler kapsamında Kırımîzâde'nin jurnalinde dile getirmiş olduğu, "kur'a imtihanlarının talebelerin ikamet ettiği medresenin müderrisleri ya da eğitim gördükleri medresedeki hocalarının üstatları tarafından yapılmaktadır" şeklindeki açıklamayla çelişmektedir. Şayet "okuyup yazmayı bilmeyen birtakım asker kaçkınları" askerlikten muaf olmayı amaçlıyorlarsa manipüle edilmeye en uygun imtihan yerinin kendi yerleşim birimleri olduğu açıktır. Taşradan gelerek Dersâdet'teki imtihan komisyonu

⁹² BOA, Y.MTV, Dosya No:97, Gömlek no:41.

⁹³ BOA, Dahiliye, Mektubi Kalemi (DH.MKT), Dosya No:2004, Gömlek no:1.

⁹⁴ MMZC, Devre I, Cilt II, İnikâd 39, 25 Şubat 1324/10 Mart 1909, s. 209.

huzuruna çıkmak ya da bu komisyon nezdinde iltimas veya ayrıcalık görme ümidi taşımak, "okuyup yazma bilmeyen" kimseler için fazlasıyla cesaret isteyen bir teşebbüs ve makul görülmeyecek bir durum olarak dikkat çekmektedir.

Diğer taraftan Ahmet Mithat Efendi'nin *Üss-i İnkılâp* isimli eserinde 93 Harbine denk gelen (1877-1878) yıllarda medrese talebelerinin pek çoğunun gönüllü olarak savaşa gitmiş olmaları nedeniyle medrese eğitimi için planlanmış olan islahatın ileri bir tarihe ertelendiği belirtilmektedir.⁹⁵ Bu tespitin medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muaf tutulduğu 1892 yılı öncesine ilişkin olması önemlidir. İlim tahsilinden başka hiçbir gayesi olmayan gerçek medrese talebelerinin büyük bir kısmının 93 Harbi'nin başlaması üzerine gönüllü olarak savaşa katılmış olmaları askerlik konusunda medreselere ve medrese talebelerine yöneltilmiş olan ithamların gerçeği yansıtmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim benzeri bir durum Birinci Balkan Harbi'nde de (8 Ekim 1912-30 Mayıs 1913) yaşanmıştır. Harbin başlamasıyla birlikte mekteplerle birlikte medreselerin de tatil edilmesi üzerine bir kısım medrese talebelerinin gönüllü olarak askere yazılmış oldukları gazete haberlerine yansımıştır.⁹⁶

1892 senesinde medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muaf tutulmaları üzerine, eğitim görme niyeti taşımayan bazı kimselerin medreselere kayıt yaptırmak suretiyle medreseyi istismar etmeleri medreseden kaynaklı bir kusur olmayıp, uygulayıcıların gerekli tedbirleri almamalarından kaynaklanan bir durum olarak görülmelidir. 1892 yılından yaklaşık on dört yıl önce büyük çoğunluğu 93 Harbi'ne gönüllü katılan medrese talebelerinin 1892 senesinde kur'a imtihanlarından muaf tutulmaları üzerine askerlik görevinden kaçmalarının söz konusu edilemeyeceği açıktır. Bahse konu muafiyeti fırsat bilip medreseye kaydolmak suretiyle askerlik görevinden kurtulmayı amaçlayan istismarcıların mevcudiyeti de inkâr edilemez. Ancak eğitim görme niyeti olmayan bazı kimselerin kaydolduktan sonra medreseye bir daha uğramamalarının yol açtığı istismarın sorumluluğu, şayet varsa bu duruma göz yuman yönetici ya da müderrislerde

⁹⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılâp-2: II.Abdülhamid Han'ın Cülusundan Birinci Seneye Kadar*, Haz. Tahir Galip Seratlı, Selis Kitaplar yay., İstanbul, 2004, s.42.

⁹⁶ "Medreseler", *Tanin*, 26 Zilkâde 1330/24 Teşrinisânî 1328 (6 Kasım 1912), s.3.

aranmalıdır. Asker kaçını istismarcıların medreseyi paravan olarak kullanmalarının sorumluluğunu medreseye ve mensuplarına yüklemenin isabetli bir yaklaşım olmayacağı açıktır.

Nitekim dönemin ulemasının yayın organı olarak nitelenen *Beyânü'l-Hak*'ta da istibdat devrinde medrese eğitime indirilen en önemli darbenin 16 yıl boyunca kur'a imtihanlarının icra edilmemesi olarak gösterilmekte, imtihanların eğitim-öğretim için hayati öneme haiz olduğu vurgulanmaktadır.⁹⁷ Yine bu dönemde medreselerin asker firarilerine ve tembellelere sığınak, hiçbir faydası olmadan ömür tüketenlere ise barınak olduğu belirtilmek suretiyle medreselerin düşürüldüğü konum kesin bir dille eleştirilmekte, bunun sebebi olarak da on altı yıldır yapılamayan kur'a imtihanları gösterilmektedir.⁹⁸ Derginin başyazarı Mustafa Sabri Efendi, *Talebe-i Ulûma* başlıklı makalesinde bu konuya detaylı bir şekilde değinmekte ve buna sebep olanları sert bir dille eleştirmektedir. Medrese talebelerine hitaben kaleme alınan yazıda özetle: "... gerçek medrese talebeleri ile asalakları ayırt edemeyenlerin, bu beceriksizliklerinin meydana getirdiği husumetle tüm medrese talebelerine asker kaçığı nazarıyla baktıkları..." belirtilerek, bu durumdan kur'a imtihanı sürecini yönetemeyen idarecileri yani II. Abdülhamid dönemini sorumlu tutmaktadır.⁹⁹

Ancak "Başta güvenlik endişesiyle hareket eden Abdülhamid, iktidarını güvenceye almak için medrese öğrencilerini İstanbul'dan sürmeye karar vermiş, daha sonra tepkiyi dindirmek amacıyla kur'a imtihanları bir yıl için iptal edilmiş olsa da, bu iptalin her sene yenilenmesi rejimin medrese öğrencilerine yönelik politikasının 1892'den sonra bu gruba ödün vererek desteklerini kazanmak yönünde yeniden şekillendiğini göstermektedir."¹⁰⁰Nitekim Osmanlı'da II. Mahmud'a gelinceye kadar padişah değiştiren en etkili kuvvetler Yeniçeri Ocağı ile *ulema sınıfı* olmuş, bu değişimlerde Yeniçeri Ocağı

⁹⁷ "Talebe-i Ulûmun Kur'a İmtihanları", *Beyânü'l-Hâk*, S.9, s.197.

⁹⁸ Müntesibîn-i İlimiyeden biri, "İslâh-ı Medâris", *Beyânü'l-Hâk*, (27 Zilkâde 1326- 8 Kânûnuevvel 1324), S.12, s.251.

⁹⁹ Mustafa Sabri "Talebe-i Ulûma", *Beyânü'l-Hak*, (23 Cemaziyelevvel 1327/29 Haziran 1325), S.33, s.764.

¹⁰⁰ Güldüren, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Medrese Öğrencilerinin Askerliği Meselesi", s.71.

maddi kuvveti, ulema sınıfı da manevi kuvveti teşkil etmiştir. II. Mahmud Yeniçeri Ocağını kaldırarak maddi kuvveti bertaraf etmiş, Batı tarzı mektepleri açarak yaygınlaşmasını sağlamak suretiyle de manevi kuvvetin etkisini azaltmayı amaçlamıştır.¹⁰¹ Yine Kırım Muharebesi'nin çıkışı sırasında, barışı engellemek amacıyla medrese talebeleri arasında bir gruplaşmanın oluşması, 1859 senesinde *Kuleli Vakası* diye anılan olayda medrese mensuplarının yer alması, ayrıca Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'nın Sultan Abdülaziz'i tahtından indirmek üzere planladıkları ayaklanmaya, bozgunculuğa yatkın medrese talebelerinin çoğunu kışkırtmak suretiyle dâhil etmeleri ve böylece 10 Mayıs 1876 Çarşamba günü önce Fatih medreselerinde sonra Beyazıt ve Süleymaniye medreselerindeki talebelerin derslerini bırakarak mitingler yapmaları, medrese ve medrese talebelerinin iktidara karşı potansiyel tehlike taşıdığı fikrini beslemiştir. Nitekim Cuma gününe kadar üç gün boyunca devam eden mitingler ve nümayişler esnasında medrese talebelerinin etkin rol oynadıkları ve isyancı topluluğun isteklerinin yerine getirildiği müşahade edilmiştir.¹⁰² Kaldı ki medrese talebelerinin karışıklık çıkardığı yerlerin özellikle kalabalık öğrenci topluluklarının barındığı medrese ve imaretleri yoğun şehirler olması ve bu gibi yerlerde insanların birbirini tanıma ihtimallerinin daha düşük olması nedeniyle karışıklık ortamından istifade etmek isteyen fırsatçıların gurbette eğitim gören talebeleri isyana tahrik etmeleri daha kolay olmaktadır.¹⁰³

Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda, II. Abdülhamid'in medrese talebelerini kur'a imtihanlarından ve dolayısıyla askerlik hizmetinden muaf tutmasındaki asıl amacının, medrese talebelerinin İstanbul'a gelmelerini ve burada kalarak yığılmalarını önlemek, böylece muhtemel nümayiş ve isyan hareketlerine zemin teşkil edecek oluşumlara fırsat vermemek olduğu anlaşılmaktadır. Bu uygulamayı saltanatı güvenceye alarak olası iç tehdit ve tehlikelere karşı devleti koruma refleksi şeklinde değerlendirmek de mümkündür. Bahse konu

¹⁰¹ E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, 7.bs., c.VII, s.110.

¹⁰² Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat:Tarihî Hakikatların Aynası*, haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983, s.92-96.

¹⁰³ Hüseyin Atay, "Medreselerin Gerilemesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)*, (Ankara, 1981), c.XXIV, S.1, s.23.

amaca yönelik olmak üzere kur'a imtihanlarının 16 yıl boyunca ertelenmesini fırsat bilen istismarcıların askerlik görevinden kurtulmak düşüncesiyle, ilim öğrenme amacı gütmeksizin sadece medreseye kaydoldukları hususu en fazla ileri sürülen iddialardandır. Ancak devleti yöneten iradenin güvenlik gerekçesiyle hayata geçirmiş olduğu bu uygulamayı istismar edenler ile istismarcılara göz yumanları görmezden gelerek medreselerin kurumsal olarak hedef alınmasını ve karalanmasını isabetli bir yaklaşım olarak değerlendirmek mümkün görülmemektedir.

Diğer taraftan kur'a imtihanlarının ertelenmesine ilişkin irade-i seniyye medrese talebeleriyle diğer yüksek mektep talebelerini askerlik hizmetine alınma şartları açısından eşitlemiş, medrese talebelerine de kur'a imtihanına girmeksizin mezun oluncaya kadar diğer yüksek mektep talebeleri gibi askerlikten muaf olma hakkı tanımıştır. Diğer bir ifadeyle bahse konu iradeyle, medrese talebelerine diğer mekteplerde okuyan talebelere göre herhangi bir ayrıcalık tanınmamıştır.

Netice itibarıyla medrese talebelerinin askerlik görevine ilişkin tartışmalar II. Abdülhamid'in medrese talebelerini kur'a imtihanından muaf tutan 19 Eylül 1892 tarihli iradesiyle/genelgesiyle başlamış ve II. Meşrutiyetin ilanına kadar yoğun bir şekilde devam etmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde ise bahse konu irade hükümsüz kaldığı için yasal mevzuatta yer alan hükümler uygulamaya geçirilerek kur'a imtihanlarının uygulanmasına devam edilmiştir. Ancak 12 Mayıs 1914 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kânun-ı Muvakkatı* ile kur'a usulü tamamen kaldırıldığından medrese talebelerinin askerlik görevinden muafiyeti, anılan tarih itibarıyla söz konusu olamamıştır. Buna rağmen medrese talebelerinin askerlik görevine ilişkin tartışmalar yoğun bir şekilde devam ederek Cumhuriyet Dönemi'ne de intikal etmiş ve medreselerin kapatılmasında da en etkili ve birincil gerekçelerden biri olmuştur.

4. Kur'a İmtihanlarının Kaldırılması

Medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muafiyeti hem asker kaynağını daraltıyor hem de medreseleri tartışmaların odağına yerleştiriyordu. Bu durumdan başta askeriye ve ilmiye mensupları olmak üzere pek çok kesim rahatsızlık duyuyordu. Medrese

öğrencilerinin tekrar sınava alınması ve sınavı geçemeyenlerin askere alınması ordunun mevcudunu artırmanın yollarından biriydi.¹⁰⁴ Bu sınavlar aynı zamanda medrese eğitiminin niteliğini ve kalitesini artıracak önemli bir etken olması nedeniyle de devrin ulemasının yayın organı olan *Beyânü'l-Hâk* tarafından da talep edilmekteydi¹⁰⁵. Öte yandan uzun süreden beri medreselerin ıslahı konusundaki düşünceleri hayata geçirmeyi planlayan Ders Vekâleti, ıslahatın ilk adımı olarak, lağvedilmiş olan kur'a imtihanlarının yeniden başlatılması yönünde irade ortaya koymuş, Harbiye Nezareti'yle yapılan müzakereler sonucunda da bu adımın fiiliyata geçirilmesine çalışmıştır.¹⁰⁶

23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanının ardından *Harbiye Nezareti*'nce medrese talebelerinin kur'a imtihanlarına davet edilmesi üzerine, *Sadaret* makamının 4 Kasım 1908 tarihli tezkeresiyle kur'a imtihanlarının yapılması emredilmiştir. Şeyhülislamlık makamı tarafından, incelenmek üzere *İmtihan-ı Kur'a ve Mesâlih-i Talebe Meclisi*'ne havale edilen tezkere hakkında meclisçe yapılan görüşme sonucunda, 1892 senesinden itibaren ertelenen kur'a imtihanlarının yapılmasında yaşanabilecek bir takım güçlüklerle ve alınması gereken tedbirlere değinilerek, 1908 senesinin asker alımına ilişkin işlemlerin gecikmeli olarak sene başında tamamlanmış olması nedeniyle kur'a imtihanlarının 1909 senesinde yapılmak üzere ertelenmesi önerilmiştir.¹⁰⁷ Harbiye Nezareti'nce de kabul gören bu öneri¹⁰⁸ *Meclis-i Mebusân*'da oluşturulmuş olan *İlmiye Encümeni*'nde yapılan görüşmede uygun görülerek karara bağlanmıştır.¹⁰⁹ Nitekim *Beyânü'l-Hâk* gazetesinin 1 Şubat 1909 tarihli nüshasında, Ders Vekâlet'iyle Harbiye Nezareti arasında gerçekleşen görüşmeler sonucunda kur'a imtihanlarının 1909 senesi Şubat ayı içerisinde başlanılacağına kesin

¹⁰⁴ Güldüren, *a.g.m.*, s.72.

¹⁰⁵ *Beyânü'l-Hâk*, (6 Zilkâde 1326/17 Teşrinisânî 1324), S.9, s.198; Müntesibîn-i İlmiyeden Biri, "İslâh-ı Medâris", *Beyânü'l-Hâk*, (27 Zilkâde 1326-8 Kânunuevvel 1324), S.12, s.251; Mehmet Fatîh, "Tedrisât ve Medârisden İmtihanlar" *Beyânü'l-Hâk*, (25 Zilhicce 1326-5 Kânunusânî 1324), S.16, s.357-361.

¹⁰⁶ Hatîpzâde Ahmed Vasfî, "Medâris-i İlmiyye", *Sebilürreşâd*, (11 Cemâziyelevvel 1331-4 Nisan 1329), c.X, S.240, s.97.

¹⁰⁷ BOA, *BEO*, Dosya no:3446, Gömlek no: 258441/4.

¹⁰⁸ BOA, *BEO*, Dosya no:3446, Gömlek no:258441/3.

¹⁰⁹ MMZC, Devre I, Cilt II, İnikâd 39, 25 Şubat 1324/10 Mart 1909, s. 209-213; *Beyânü'l-Hak*, Birinci Sene, Yirmi Üçüncü Sayı, s.543.

olarak karar verildiği belirtilerek imtihanların usulüne ilişkin açıklamalarla birlikte imtihan programlarına ve not baremine de yer verilmiştir.¹¹⁰ Ancak imtihanın nasıl yapılacağına dair oluşan tereddütlerin giderilmesi amacıyla Harbiye Nezareti'nden iki yetkilinin Ders Vekâleti'ne giderek görüşmeler yaptığı, bu görüşmede anlaşılmayan ya da tereddüte düşülen hususların vuzuha kavuşturulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan talebeden bazılarının kur'a imtihanlarını başka bir şekle dönüştürme konusunda muhalif düşüncelere kapılarak değişik makamlara başvurduklarına da vurgu yapılan gazetede, bu tür teşebbüslerden kaçınılması tavsiye edilmiştir.¹¹¹

Yapılan hazırlıklar sonucunda *Ders Vekilinin* başkanlığındaki heyet tarafından 13 Şubat 1909 Cumartesi günü *Beyazıd Medresesi'*nde kur'a imtihanları icra edilmeye başlanmış, ancak ilk gün sadece beş-altı talebenin imtihanı gerçekleşebilmiştir. Bu durumun, kur'a imtihanına girecek talebelerin öncelikle Harbiye Nezareti'ne müracaat etmelerinin gerekmesinden ve imtihanın ilk defa gerçekleştirilecek olması nedeniyle uygulamaya ilişkin tereddütlerin giderilememesinden kaynaklandığı belirtilmiştir.¹¹² Bu nedenle *Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa* tarafından dönemin gazetelerine çekilen 27 Mart 1909 tarihli telgrafta, yeni *Kur'a Kânunnâmesi'*nin yürürlüğe konulacağı tarihe kadar, içinde bulunulan 1909 senesinde de medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından istisna tutuldukları duyurulmuştur.¹¹³

Öte yandan medreselerde gerçekleştirilen sınıf imtihanlarıyla eş zamanlı olarak kur'a imtihanlarının uygulamaya geçirilecek olması, talebeye ek bir yük getirmekte, bu durum tepkilere yol açmaktaydı. Sınıf imtihanlarına tâbi tutulan talebenin aynı zamanda kur'a imtihanlarına alınmasının izahı yapılamamaktaydı. Yüksek eğitim gördüğü kabul edilen medrese talebelerinin sınıf imtihanlarında başarılı olmaması halinde kaydı silinerek askere sevki

¹¹⁰ *Beyânü'l-Hâk* (9 Muharrem 1327/19 Kânûnusânî 1324), Birinci sene, Aded:18, s.416.

¹¹¹ *Beyânü'l-Hâk* (16 Muharrem 1327/26 Kânûnusânî 1324), Birinci sene, Aded:19, s.440.

¹¹² *Beyânü'l-Hâk* (23 Muharrem 1327/2 Şubat 1324), Birinci sene, Aded:20, s.464.

¹¹³ *Maşrik-ı İrfan:Konya* (19 Mart 1325), No:5, s.4; "Medrese Talebeleri", (Üsküp) Yıldız-1324, (22 Mart 1324), S.6, s.6.

gerçekleştirilirken XIX. yüzyılın ikinci yarısında ihdas edilen kur'a imtihanlarının uygulamaya geçirilmesinin anlamsızlığı dönemin basınına da yansımaktaydı. Böylece ilk darbeyi kur'a imtihanlarının kaldırılmasıyla alan medreselerin, ikinci darbeyi de kur'a imtihanlarının tekrar uygulamaya geçirilmesiyle aldığı düşünölmekteydi.¹¹⁴ Nitekim Beyânü'l-Hâk gazetesi de, sınıf geçme imtihanlarına ilaveten kur'a imtihanlarının yapılmasının âdil ve eşit olmadığını belirtiyor, kur'a imtihanlarına son verilmemiş olmasına dikkat çekiyordu.¹¹⁵

Yürütölen çalışmalar kapsamında yeni bir kur'a kanunnamesi hazırlamak yerine kur'a imtihanlarının nasıl yapılacağına dair geçici 47'nci maddenin ilâve edildiğı 26 Şubat 1909 tarihli Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi hazırlanmış¹¹⁶, bu nizamnâmenin 13 Haziran 1910 tarihinde gecikmeli olarak yayımlanması nedeniyle de imtihanların uygulanması bir sonraki yıla yani 1910 yılına ertelenmek zorunda kalmıştı.¹¹⁷ Nizamnâmenin 48'inci maddesinde ise her yılın sonunda yapılacak olan sınıf geçme imtihanlarında askeriyeden özel bir görevlinin mümeyyiz sıfatıyla imtihan komisyonunda bulundurulacağı vurgulanarak bundan böyle kur'a imtihanlarına ihtiyaç kalmayacağı açıklamasına yer verilmiştir.¹¹⁸ Böylece sınıf geçme imtihanlarının düzenli bir şekilde uygulamaya geçirilmesi halinde kur'a imtihanlarının kaldırılması planlanmış ve 1914 yılından itibaren de uygulamaya geçirilmiştir.

1914 yılına gelindiğinde 12 Mayıs 1914 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkâtı* ile hizmet-i maksûre yani kısa süreli askerlik görevi ihdas edilmiş, mektep talebeleri hakkında uygulandığı üzere medreseye devam eden talebeler için de, belirlenmiş şartları taşımak kaydıyla bir yıl süreli kısa dönem askerlik yapma mecburiyeti getirilmiştir.¹¹⁹ Bu düzenleme ile kur'a usulü ve kur'a imtihanları

¹¹⁴ Hatipzâde Ahmed Vasfî, *a.g.m.*, s.97; Mustafa Hakkı, "Ulema-i İslâmiyye ile Hasbihâl", *Sebilürreşâd*, (21 Receb-i Şerif 1331-13 Haziran 1329), c.X, S.250, s.260; H.Feyzi, "Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye", *Sebilürreşâd*, (11 Muharrem 1332-28 Teşrînisânî 1328), c.XI, S.274, s.213.

¹¹⁵ *Beyânü'l-Hâk* (7 Rebülevvel 1327/16 Mart 1325), Birinci sene, Aded:26, s.618.

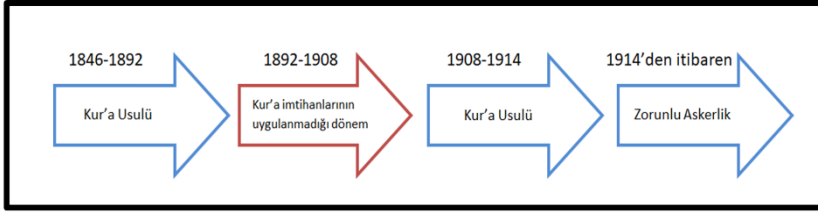
¹¹⁶ *Düstur*, Tertib-i Sâni, (Matbaa-ı Osmâniye, Dersaâdet, 1330), c.II, s.137.

¹¹⁷ *Düstur*, Tertib-i Sâni, c.II, s.127-138; Ergün, *a.g.m.*, s.80.

¹¹⁸ *Düstur*, Tertib-i Sâni, c.II, s.137.

¹¹⁹ *Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkâtı*, Matbaa-ı Âmire, s.15-16.(Madde:42)

tamamen kaldırılmış, medrese talebelerine askerlikle ilgili olarak herhangi bir ayrıcalık ya da muafiyet tanınmamıştır. 16 Nisan 1915 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kânunu*'nda da aynı uygulamanın devamına ilişkin hükme yer verildiği görülmektedir.¹²⁰ Bahse konu yasal düzenlemelere göre, medrese talebelerinin askerlik hizmetine alınma usulünün dönemsel sıralaması aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Kur'a imtihanlarının kaldırılmasıyla birlikte medrese talebelerinden dördüncü seneyi tamamlamak suretiyle başarılı olanlar için bir yıl süreli kısa dönem askerlik hizmeti mecburiyeti getirilmiş, bu şartı yerine getiremeyen talebeler ise tam süreli askerlik görevine tâbi tutulmuşlardır. Nitekim 12 Mayıs 1914 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatı*'nın yürürlüğe girmesinin ardından diğer mektep talebeleri gibi zorunlu kısa dönem askerlik hizmetiyle yükümlü tutulan medrese talebeleri hakkında gerekli yazışmaların ve sıkı takibatin gerçekleştirildiği de anlaşılmaktadır.¹²¹

Asker alma usullerinden biri olan kur'a imtihanlarının kaldırılması üzerine, yerine ikame edilmiş olan sene sonu/sınıf geçme imtihanlarında elde edilen başarı esas alınmış, bu uygulamanın gerek

¹²⁰ *Mükellefiyet-i Askeriye Kânunu*, Matbaa-ı Âmire, s.12-13. (Madde:42)

¹²¹ *İstanbul Müftülüğü Meşihât Arşivi (İMMA)- Meclis-i Mesâlih-i Talebe'ye Mahsus Müsvedde Varakaları (MMTMMV)*, Defter no:2067, varak no:95,107,116; İMMA-MMTMMV, 2070/122-123,196, 202,232,265; İMMA-MMTMMV, 2071/1, 15,29, 117, 170, 332; İMMA-MMTMMV, 2072/99,303; İMMA-MMTMMV, 2073/154, 235, 258; İMMA-MMTMMV, 2075/113, 165, 204, 205; İMMA-MMTMMV, 2076/35,36,74, 129; İMMA-MMTMMV, 2080/22; İMMA-MMTMMV, 2081/65, 80, 138; İMMA-MMTMMV, 2082/63, 194, 250; İMMA-MMTMMV, 2083/42, 87; İMMA-MMTMMV, 2088/1; İMMA-MMTMMV, 2089/200; İMMA-Meclis-i Mesâlih-i Talebe Defterleri (MMTD), 2202/87, 168, 172; İMMA- Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi Muharrerât Defterleri (DHAM.MD), 2260/42a, 47a, 48a.

Harbiye Nezareti gerekse Meşihât makâmı tarafından sıkı bir şekilde takibi ve ne suretle hareket edileceğine dair pek çok yazışma gerçekleştirilmiştir. 1914 senesine ait istatistiki bilgiler incelendiğinde medreselerin iş ve işlemlerine ilişkin karar mercii konumunda bulunan Meclis-i Mesâlih-i Talebe'nin 4,5 aylık çalışma süresi boyunca iç birimlerle gerçekleştirdiği yazışmaların ardından 60 adedi *alay ve tabur imâmeti* 280'i *muhâberât-ı askeriye* olmak üzere en çok yazışmayı askerlik hizmeti konusunda gerçekleştirildiği müşahede edilmektedir.¹²²

Diğer taraftan II. Meşrutiyet Dönemi'nde Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi (1867-1921) tarafından başlatılan ıslahat gereğince, 1914-1915 öğretim yılı başında İstanbul'da tesis edilen Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi kapsamına alınan toplam 81 medresede, anılan tarih itibariyle eğitim-öğretime başlanıldığı halde talebelerden bazılarının askerde bulunması, bazılarının da son zamanlarda askere alınmış olması nedeniyle kısm-ı tâli ve kısm-ı âli medreselerde kayıtlı talebenin büyük bir kısmının medreselerine gelmedikleri belirtilmiş, bu nedenle sınıfların ve dersanelerin birleştirilmesi cihetine gidilmiştir.¹²³ Ayrıca adı geçen medresede görev yapan müderrisler de seferberlik nedeniyle silahaltına alınmış ve yerlerine vekiller tayin edilmiştir.¹²⁴

Netice itibariyle 1909 senesinde tekrar uygulamaya sokulan kur'a imtihanları ile birlikte medrese talebelerine tanınan muafiyete son verilmiş, 12 Mayıs 1914 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kânûn-ı Muvakkatı*'nın yürürlüğe girmesi ile de medrese talebelerinden başarılı olanlar için zorunlu ve bir yıl süreli kısa dönem askerlik görevi getirilmiştir. Dördüncü sınıfı başarıyla geçemeyen medrese talebeleri ise tam süreli askerlik görevi için sevke tabi tutularak silahaltına alınırlar. Bu uygulamayla birlikte 1914 senesinden 3 Mart 1924 tarihli

¹²² İMMA-MMTMMV, 2070/43.

¹²³ İMMA-MMTMMV, 2066/224. (Benzeri kararlar ve bilgi için bkz. İMMA-MMTMMV, 2068/134; İMMA-MMTMMV, 2070/44, İMMA-MMTMMV 2072/195; İMMA-MMTD, 2202/17b (Karar no: 92), 20b (Karar no:108),36a (Karar no:153); Hasan Yıldız, *Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi'nde Eğitim ve Öğretim*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), İstanbul, 2017, s.34-45.

¹²⁴ İMMA-MMTMMV, 2068/181, 220, 228, 241, 254; İMMA-MMTMMV, 2070/19; İMMA-MMTMMV, 2072/177; İMMA-MMTMMV, 2099/257; İMMA-MMTD, 2202/11,137,154,182,

Tevhid-i Tedrisat Kânunu'na dayalı olarak medreselerin kapatılmasına kadar geçen sürede medrese talebelerinin askerlik görevinden istisnaları söz konusu olmamış, ayrıca askerlik görevinden kurtulmayı amaçlayan istismarcılara da açık kapı bırakılmamıştır.

5. Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarına İlişkin Tartışmalar

Osmanlı'da zorunlu askerlik uygulamasına ilişkin düzenlemelerin hayata geçirilmesiyle birlikte askerlik görevinden kurtulmak amacıyla pek çok usulsüzlüklerin ve sahtekârlıkların gerçekleştiği bilinmektedir. Bu dönemde herhangi bir medreseye devam etmeksizin sadece medreseye kayıtlı olduğuna dair tasdikli bir belge sahibi olmak askerlikten muaf olmaya yetmekteydi.¹²⁵ Askerden kaçabilmenin bir başka çaresi de sahte ölüm belgesi düzenlemektir. Bir diğer yol ise hocalık ya da müderrislik payesi almış olmaktır. Hoca ve müderris çocukları yaşlarına bakılmaksızın babalarının vekâletiyle yerlerine geçmekte böylece askerlik görevinden kurtulmaktaydılar. Bu keyfî görevlendirmelerin önüne geçilmesi amacıyla dönemin sadrazamı tarafından padişaha sunulan 9 Temmuz 1848 tarihli tezkirede, bundan böyle hoca ve müderris atamalarına ilişkin ilke ve kurallar belirlenerek atama yetkisinin şeyhülislama verildiği belirtilmiştir.¹²⁶

Yine yasal düzenlemelere göre İstanbul ahali si fiilen askerlik görevinden muaf tutulduğu için İstanbul dışında doğup büyüyen genç Müslüman erkekler İstanbullu ailelere evlilik yoluyla girmeye çalışıyorlardı. Birtakım düzenlemelerle bu gibi girişimlerin önüne geçilmesine çalışılmış ve nihayetinde bu tarz evlilik yapanların da askere sevk edilmesi yönünde karar alınmıştır.¹²⁷

1892 senesinde medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muaf tutulması üzerine medreselerin istismarına giden kapının aralandığı bilinen bir gerçektir. II. Abdülhamid'in emriyle, sabık Miralay Hüsrevbezzâde Celâleddin tarafından 1893 senesinde hazırlandığı tahmin edilen tarihsiz bir lâyhada, medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muaf tutulmasının sağladığı ayrıcalığın istismarına

¹²⁵ MMZC, Devre:1, c.II, 25 Şubat 1324, s.208-213.

¹²⁶ Heinzelmann, *a.g.e.*, s.184, 185.

¹²⁷ Heinzelmann, *a.g.e.*, s. 185,186.

ilişkin olarak: “El-yevm köylerden kasabalardan başına bir parça bez saran binlerce gençler çömezlikle medârise giriyorlar ki bunların ağlebi, heman düzce kırâatten bile mahrumdurlar. ... Şimdi köylüleri medârise teşvik eden şey askerden kurtulmak ümidi ...”¹²⁸ olduğu şeklinde açıklamaya yer verilmiştir. Bu açıklamada büyük çoğunluğu düz okuması dahi olmayan gençlerin sadece askerlik görevinden kurtulmak ümidiyle medreseye kayıt oldukları iddia edilmektedir. Öncelikle medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muaf tutulmasının ortaya çıkardığı olumsuzlukların müsebbibinin padişah iradesi olduğu kesindir. Ancak bu iradeye bağlı olarak, kayıt-kabul şartları dışına çıkarak okuma-yazması olmayan gençleri medreseye kayıt eden yetkililerin sorumluluğu göz ardı edilmemeli, ilave olarak ise kontrol ve denetimden sorumlu olanların da bu istismarda paylarının bulunduğu unutulmamalıdır. Diğer taraftan okuma bilmeyen kimselerin medreseye kayıt edildiğine dair açıklamanın ise izaha muhtaç olduğu ve dayanaktan yoksun kaldığı açıktır.

Nitekim 10 Mart 1909 Çarşamba günü Meclis-i Mebusân'da gerçekleştirilen 39'uncu oturumda, medrese talebelerinin kur'a imtihanları hakkında yapılan görüşmede, Ankara mebusu Mehmet Talat Bey tarafından özetle: “485 mevcutlu bir medresede askerlik çağını doldurmak üzere olan 250'yi aşkın talebenin elifbaya yeni başlayacak talebelerden olduklarının kendisine söylendiğini” dile getirmesi üzerine söz alan Üsküp mebusu Sait Bey, böyle bir açıklamanın doğru kabul edilemeyeceğini, ilk düzey medreselerde okuyan talebenin dahi ne kadar gevşek olursa olsun elifba cüzü okuyamadığını ileri sürmenin abartıdan ibaret olduğunu ifade etmiştir. Bu açıklama üzerine Mehmet Talat Bey söz almak suretiyle uzunca bir konuşma yapmış, ancak iddiasını kuvvetlendirmek ve ispatlamak sadedinde bahse konu medresenin adı ya da yeri konusunda herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.¹²⁹ Bu da göstermektedir ki medrese talebelerinin askerlik görevine ilişkin pek çok abartılı ve genelleyici rivayetler dillendirilmekte, ancak bu rivayetlerin bilgi, belge ve başkaca somut delillere dayandırılmadığı görülmektedir.

¹²⁸ Ramazan Balcı, “Medreselerin İslahı Konusunda Sultan II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Lâyihanın Tahlili”, *Tarih Okulu*, Ocak-Nisan 2012, S.XII, s.184.

¹²⁹ *MMZC*, Devre:1, Cilt II, 25 Şubat 1324, s.208-213.

Yine akademik bir makalede; “Özellikle II. Abdülhamit döneminde medreselerden sınavların kaldırılması, onlara vurulan son acı darbe oldu. Bütün asker kaçakları medreselere yerleşti.”¹³⁰ şeklinde ileri sürülen iddianın her ne kadar sınavların kaldırılmasına ilişkin kısmı gerçeği yansıtmış olsa da bütün asker kaçaklarının medreseye yerleştiği şeklindeki, topyekûn medreseleri töhmet altına alan iddiaya dair herhangi bir bilgi ve belgeye atıf yapılmamış olması manidar bulunmaktadır.

8 Mart 1908 tarihli bir belgeye göre, Konya'nın Sille Nahiyesinde redif birliği ve kur'aya tâbi 160 kişinin tamamının geceli-gündüzlü medresede eğitim gören talebeden gösterilmek suretiyle askerlik hizmetinden muafiyetleri cihetine gidildiğinin haber alındığı, bu nedenle gerekli tebligatın ve tahkikatın yapılmasının talep edildiği anlaşılmaktadır.¹³¹ Yine Üçüncü Ordu Kumandanlığının 24 Mart 1908 tarihli yazısında, Yenice Kaymakamlığı tarafından yapılan incelemelerde medreselere kayıtlı 180 talebeden sadece iki talebenin medreseye devam ettiği anlaşıldığından medrese eğitimi terk edenlerin askere sevki için gerekli işlemlerin başlatıldığı ve “talebe namıyla birçok asker kaçkınlarının kazalarda boş boşuna dolaşmalarını men edecek yegâne tedbir olmak üzere” verilecek emirlerin tatbikinde Yenice Kaymakamlığına gösterilen gayretin diğer kazalarda da gösterilmesinin gerektiği vurgulanmıştır.¹³² Her iki belgede açıkça ifade edildiği üzere askerlik çağındaki bazı sahtekârların askerlik görevinden kurtulmak amacıyla bir yolunu bulup medreselere kaydoldukları ve medreseye devam eden gerçek talebeler gibi askerlik görevinden muaf tutuldukları anlaşılmaktadır. Burada asıl sorun medreseye kaydolmak isteyen kimseleri, bilgi birikimine ve tahsil durumuna bakmaksızın medreseye kabul eden ya da ettiren yetkililerden kaynaklanmaktadır. Kayıt-kabul işlemi gerçekleşen talebelerin devam-devamsızlık durumunun takip ve kontrolünün yapılmaması da ikinci bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bahse konu istismarın sorumluluğunu medresenin kurumsal kimliğine yüklemek yerine, istismarın tüm aşamalarında sorumluluğu bulunan kimselere ve

¹³⁰ Ergün, *a.g.m.*, s.60.

¹³¹ BOA, *BEO*, (4 Safer 1326/8 Mart 1908), Dosya no:3263, Gömlek no:244677.

¹³² BOA, *Teftişât-ı Rumeli Evrâkı, Jandarma Müşiriyet ve Kumandanlık Evrakı (TFR-I-AS)*, 58/5711.

gerçekleştirdikleri usulsüzlüklere odaklanmak daha hakkaniyetli bir yaklaşım olacaktır.

II. Meşrutiyet'in ilânının akabinde Trabzon'un Of kazasında kaymakamlık görevinde bulunan Ahmet Faik'in *Hayatım ve Hatıralarım* isimli eserinde, Of medreselerine ilişkin bir değerlendirmesi, medreselere ilişkin olarak en çok referans alınan ve somut delil mesabesinde yorum yapılmaksızın kabul gören kesin bir bilgi gibi karşımıza çıkmaktadır. Bu değerlendirmeye göre: "Of'ta yetmiş medrese vardı. Hemen bütün Of'lular bu medreselerde talebe olarak kayıtlı idiler. Fakat bunların çoğu medrese tahsiline devam etmiyordu. İkinci Abdülhamid devrinde medreselerde kayıtlı talebe imtihansız olarak medrese müdürünün tasdiki ile mükellefiyet-i askeriyeden muâf olmaları bu hale sebep oluyordu."¹³³

1904 senesine mahsus istatistiki bilgilere göre Trabzon vilayetine bağlı Of kazasında 33.859'u erkek olmak üzere 69.267 Müslüman nüfus yaşamaktadır.¹³⁴ Kaymakam Ahmet Faik'in 1908-1909 yıllarında görev yapmış olduğu Of kazasındaki medreselere ilişkin olarak "Of'ta yetmiş medrese vardı. Hemen bütün Of'lular bu medreselerde talebe olarak kayıtlı idiler." şeklindeki açıklamasının gerçeği yansıtmaması mümkün görülmemektedir. 1904 senesi sayımına göre Of'ta yaşayan 33.856 erkek nüfusun tamamının askerlik çağında olması söz konusu edilemeyeceği gibi, hatıratında bu gözlem ya da tespitin neye dayandığına ilişkin bir açıklamaya da rastlanılmamaktadır. Bahse

¹³³ A.Faik Hürşit Günday, *Hayatım ve Hatıratım*, Çelikkilt Matbaası, İstanbul, 1960, s.14. (Bu açıklama Ali Birinci'nin "Hürriyet ve İtilaf Fırkası" isimli eserinde: "*Mesela rivayete göre Of'ta Meşrutiyet'in ilanı esnasında 70 medrese vardı ve askerlik çağındaki hemen herkes bu medreselere kayıtlı bulunuyordu.*" şeklinde aktarılmış, bu rivayet aynı yazarın Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi'ndeki makalesinde ise "...Medreseler askerlik çağını bulmuş delikanlıların bir mekânı hâline gelmişti. Sadece Of kazasında yetmiş medrese vardı ve askerlik çağındaki hemen herkes buralara kayıtlıydı." şekline dönüşmek suretiyle "rivayete göre" ibaresi kaldırılarak kesin bir bilgi haline evrilmiştir. Böylece adı geçen yazara atfen ya da atıf yapmaksızın Of medreselerine ilişkin olarak A.Faik Hürşit Günday'ın hatıratında geçen bir değerlendirme somut bir bilgi gibi akademik yazı ve makalelerde yerini almıştır. (Bkz. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası: II.Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergah Yay., İstanbul, 1990, s.23; Ali Birinci, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", *Genel Türk Tarihi*, c.VII, s.380.

¹³⁴ *Trabzon Vilâyet Salnâmesi*,(1322 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur), 22.defa, Vilâyet Matbaası, by.,ty., s.430.

konu tespiti medreselere ait evrak ya da istatistiki bilgiler üzerinden yapılmasının, ya da bir teftiş görevlisi marifetiyle ortaya çıkarılmış olmasının gerektiği aşikârdır. Kaymakam Ahmet Faik'in ifadesiyle "Hemen bütün Of'lılar bu medreselerde talebe olarak kayıtlı idiler." şeklindeki açıklamanın, ya Of'ta bulunduğu belirtilen yetmiş medresenin kayıt ve devam-devamsızlık evrakına dayandırılması ya da hâtırat sahibinin bizzat bu medreseleri yerinde görmek ve denetlemek suretiyle gözlem ve müşahedesine dayandırması gerekmektedir. Kaldı ki hatırat sahibinin fazlasıyla abartılı bulunan bu açıklamasını herhangi bir somut bilgi ve belgeye dayandırmadığı gibi, bu açıklamayı teyid edecek arşiv belgesine de henüz rastlanılamamıştır.

Yine Kepecioğlu'nun hazırlamış olduğu *Bursa Kütüğü*'nün "Medrese" maddesinde de herhangi bir bilgi ve belgeye atıf yapılmaksızın şu açıklamaya yer verilmiştir:

"Medresede okuyan talebeler imtihan olurlar ve kazananların askerlikleri şimdiki yüksek tahsil gençleri gibi tecil edilirdi ve bu imtihanlar her sene tekrarlanırdı. Sultan Abdülhamid devrinde ve tahminen 1892 tarihlerinde imtihanlar affolundu. Medrese talebesi olduğuna dair bir tasdikname vermesi kâfi görüldü ve medreseler asker kaçaklarıyla doldu. Bu veçhile memleketin ilim ve irfan yurtları olan bu medreseler eşkiya ve haydut yatağına döndü. Türk milletinin başına çöken bu elim âfet Cumhuriyet hükûmetinin âdilâne bir kararıyla ortadan kaldırdı. Hiç okumasını bilmeyen bir adamın, başına dört arşın bir sarık sararak bir medreseye kayd olunması, askerlik zamanında medresenin, 'medresemize müdâvim talebe-i ulumdandır' demesi bu adamın askerden kurtulması ve vatan borcunu yapmaktan kaçmasına kâfi idi." ¹³⁵

Herhangi bir belgeye ya da somut olaya dayandırılmayan yukarıdaki alıntıda geçen "memleketin ilim ve irfan yurtları olan bu medreseler eşkiya ve haydut yatağına döndü." ifadesi kendi içinde çelişkiler barındıran bir açıklama niteliğindedir. Herhangi bir medreseye kayıtlı olduğuna dair belge temin eden asker kaçkınlarının medreseyi "eşkiya ve haydut yatağına" dönüştürebilmeleri için medresede ikamet etmiş olmaları gerekmektedir. Hâlbuki yazının devamında bu belgenin askerlik zamanında medreseden alınmasının yeterli olduğu belirtilmek

¹³⁵ Kâmil Kepecioğlu, "Medrese", *a.g.e.*, c.III, s.114.

suretiyle “eşkiya ve haydut” vasıflı kimselerin medreseye sadece belge almak için geldikleri, bunun dışında medreseye uğramadıkları açıkça belirtilmektedir. Diğer taraftan “Türk milletinin başına çöken bu elim âfet Cumhuriyet hükûmetinin âdilâne bir kararıyla ortadan kaldırıldı.” şeklindeki açıklama da gerçeği yansıtmaktan tamamen uzak öznel bir tespit ve yorumdan ibarettir. Nitekim 12 Mayıs 1914 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatı* ile kur'a imtihanları tamamen kaldırılarak zorunlu askerlik uygulamasına geçilmiştir. Dolayısıyla bahse konu uygulama Cumhuriyetin ilanından tam altı yıl önce hayata geçirilmiş, Cumhuriyet Dönemi'nde ise 3 Mart 1924 tarihinde yayımlanan Tevhid-i Tedrisat Kânunu'na bağlı çıkartılan bir genelgeyle medreseler kapatılmıştır. Kaldı ki gerek Birinci Dünya Harbi'nde gerekse İstiklal Harbi'nde medrese kökenli pek çok müderris ve talebenin vatan savunması için sergiledikleri fedakârlıklardan bahseden hatırat ve resmî evrakın varlığı bilinmektedir.

Türkiye Eğitim Tarihi isimli hacimli eserin müellifi Ergin'in de tıpkı Kepecioğlu gibi herhangi bir somut delil ortaya koymaksızın: “...bu devirde talebe askerlikten istisna edilerek medreseler bir asker kaçağı yuvası ve cehalet ocağı haline getirildi. Başına bir sarık saran ve bir medreseye kayıd olunan kimse askerlik çağını geçirinceye kadar bu uyuşuk vaziyette kalırdı.”¹³⁶ demek suretiyle medreselerin tamamını töhmet altında bırakan bir dil kullanmıştır.

Öte yandan konuya askeriye cihetinden nasıl bakıldığını görmek açısından, 20 Şubat 1911 tarihinde Meclis-i Mebusân'ın 43'üncü birleşiminin ikinci celsesinde cereyan eden müzâkere dikkat çekmektedir. Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa'nın da iştirakiyle *Ahz-ı Asker Kânunu Lâyihası* üzerinde yapılan müzakereler esnasında Harbiye Nâzırı'nın yaptığı konuşmada, kanun maddelerini hazırlarken hem medrese talebesini hem de orduyu dikkate aldıklarını, amaçlarının askerlikten kurtulmak amacıyla ilim tahsilini vesile kılanların medreselere hücumunu engellemek olduğunu, imtihanların mecburi tutulmasının ve talebenin derslere devamının sıkı bir şekilde takip edilmesinin gerekliliğini vurgulamıştır.¹³⁷ Uzun ve tartışmalı geçen bu müzâkereler esnasında itidalli değerlendirmelerde bulunan Harbiye

¹³⁶ O. Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, c.I-II, s.108.

¹³⁷ MMZC, Devre: I, Cilt III, 17/03/1326 Pazartesi, s.132-147.

Nâzırı Mahmud Şevket Paşa'dan, medreseyi ve talebelerini ilzam edici herhangi bir söz sâdır olmamıştır. Aksine o, askerlikten kaçmak amacıyla medreseyi istismara yeltenen ve bu istismara engel olmayan ya da olamayan yetkilileri hedef alan açıklamalarda bulunmuştur.

Medrese talebelerinin askerlik görevi hakkında en dikkat çekici tartışma ise 17 Nisan 1924 tarihinde TBMM'de yaşanmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı ve Maarif Vekâlet'inin bütçelerinin müzakere edildiği oturumda gerçekleşen hararetli tartışmalar esnasında dönemin Maarif Vekili Vasıf (Çınar) Bey medrese talebeleri için şu isnatta bulunmaktadır: "... mevcut olan talebe için iki yol vardır. Biri askerlikten kaçmak, diğeri medreseye ismini kaydettirerek dışarıda sanatla iştigal etmektir...Medreselerde (18) bin talebe okumaktadır,... bu (18) bin talebenin ancak (6) bin şu kadar küsürü medreselerde mevcuttu. Geriye kalan on iki bini medreseye kaydettirmiştir. Vesikasını almıştır ve ondan sonra bakkallık ve esnaflık yapmaktadır..."¹³⁸ Yine Vasıf Bey'in basına yansıyan bir beyanında "On altı bin asker kaçağının ocağını söndürdüm. Bundan duyduğum zevk, Milli Mücadelenin o heyecanlı devirlerinde duyduğum en yüksek zevklerden daha büyüktü."¹³⁹ şeklinde ifadede bulunduğu görülmektedir.

Her iki açıklamada medreselere ilişkin ileri sürülen iddiaların gerçeği yansıtmaktan uzak olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 12 Mayıs 1914 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kânun-ı Muvakkatı* gereğince medrese talebeleri için uygulanmakta olan kur'a imtihanları kaldırılmış ve hizmet-i maksûre/kısa dönem askerlik görevi istisnasız tüm medrese talebeleri için zorunlu hâle getirilmiştir. Bu duruma ilişkin takip ve kontrollerin ise sıkı bir şekilde gerçekleştirildiği hususu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.¹⁴⁰ Hatta kânunun uygulamaya

¹³⁸ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)*, Devre: 1, Cilt VIII-I, 17/04/1340 Perşembe, s.821.

¹³⁹ Eşref Edip, "Dini İslam Müesseselerini Nasıl Yıkıldılar?", *İslam Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, c.II, No:87, s.11.

¹⁴⁰ *İMMA-MMTMMV*, 2067/95, 107,116; *İMMA-MMTMMV*, 2070/122-123, 196,202,232,265; *İMMA-MMTMMV*, 2071/1, 15,29, 117, 170, 332; *İMMA-MMTMMV*, 2072/99,303; *İMMA-MMTMMV*, 2073/154, 235, 258; *İMMA-MMTMMV*, 2075/113, 165,204, 205; *İMMA-MMTMMV*, 2076/35,36,74, 129; *İMMA-MMTMMV*, 2080/22; *İMMA-MMTMMV*, 2081/65, 80, 138; *İMMA-MMTMMV*, 2082/63, 194, 250; *İMMA-*

başlandığı ilk yıllarda medrese talebelerinden askerlik çağına girmiş olanlar hemen askere sevk edilmişler, daha sonraki yıllarda ise diğer mektep talebeleri gibi tahsilleri bitinceye kadar tecil hakkına sahip olmuşlardır. Birinci Dünya Savaşı'nda ise medrese talebelerinin pek çoğu silahlı altına alınmış ve bir kısmı ise din ve vatan yolunda şehit olmuşlardır.¹⁴¹ Anadolu'nun dört bir yanında Milli Mücadeleye en ön safta katılan ve kendi halkına önderlik eden kahramanların büyük çoğunluğunun da medrese kökenli müftü, müderris, muallim, vaiz, kadı ve diğer birtakım meslekleri icra edenler olduğu da unutulmamalıdır.¹⁴² Diğer taraftan Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda gittikçe artan ve dinî açıdan en ağır ifadelerle kınanan fiillerden olan firar sorununun hukuki yaptırımlarla önlenememesi üzerine, askerin moral ve motivasyonunun artırılması amacıyla dînî öğretilerden yararlanılmış ve Harbiye Nezâreti tarafından askeri birliklere medrese kökenli vâizlerin görevlendirildiğine tanık olunmuştur.¹⁴³ Yine Milli Mücadeleyi Anadolu'da başlatmak üzere Samsun'a çıkan ve gerçekleştirilen Sivas Kongresi'nin ardından Ankara'ya dönmek üzere *Heyet-i Temsiliye* ile birlikte 19 Aralık 1919 tarihinde Kayseri'ye uğrayan Mustafa Kemal'i, Kayseri Dârü'l-hilâfe Medresesi talebe ve hocalarının günler öncesinden hazırlıklar yapmak suretiyle istek ve sevinçle karşılamaları, medrese mensuplarının milli mücadeleye ve askerlik görevine bakışını ve yaklaşımını ortaya koyan güzel örneklerdendir.¹⁴⁴

Milli Mücadele Yıllarında Din Adamları isimli eserde,¹⁴⁵ İstiklal Savaşı'nın başlangıcında ve savaş sürecinde Anadolu'da işgale karşı

MMTMMV, 2083/42, 87; İMMA-MMTMMV, 2088/1; İMMA-MMTMMV, 2089/200; İMMA-MMTD, 2202/87, 168, 172; İMMA-DHAM.MD, 2260/42a, 47a, 48a.

¹⁴¹ Eşref Edip, *a.g.m.*, s.8,9; ayr. bkz. Muzaffer Fehmi Şakar, *Maariften Milli Eğitime İstanbul Sicilleri (1878-1965)*, 3c., İstanbul İl Milli Eğitim Müdürlüğü, İstanbul, 2018, c.III, s.809.

¹⁴² Bu konuda hazırlanmış kapsamlı bir çalışma için bkz. Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları-I,II*, DİB yay., Ankara,2012, 2c., 6.bs.

¹⁴³ Mehmet Beşikçi, "Birinci Dünya Savaşında Devlet İktidarı ve İç Güvenlik: Asker Kaçakları Sorunu ve Jandarmanın Yeniden Yapılandırılması," *Türkiye'de ordu, devlet ve İç Güvenlik Siyaseti, Derleyenler: Evren Balta Paker, İsmet Akça, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., İstanbul, 2010,s. 151-152.*

¹⁴⁴ Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları-I*, s.32.

¹⁴⁵ Recep Çelik, *Milli Mücadele Günlerinde Din Adamları*, AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017,b.a.

durarak halka önderlik eden *Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri*'nde ve kongrelerde görev ve sorumluluk alan ve bizzat cephelerde teçhizat kuşanıp düşmanla mücadele eden din adamlarının mücadelelerine tüm teferruatıyla yer verilmiş olması medreselerin yetiştirmiş olduğu zümrenin vatan sevgisinin en somut göstergesidir¹⁴⁶. Anadolu'da Milli Mücadeleyi başlatan *Fetevâ-yı Şerife*'nin, Ankara Müftüsü Rifat Efendi başkanlığında beş müftü, dokuz müderris ve altı ilmiye mensubundan meydana gelen toplam yirmi kişilik bir komisyon tarafından hazırlanarak, içlerinde müftü, müderris, ulema ve dersiamların bulunduğu medrese kökenli 151 kişi tarafından tasdik edilerek imzalanmış olması¹⁴⁷ medreselerin yetiştirmiş olduğu insan modelini tanımak ve tanımlamak açısından önemlidir.

Bu somut örnekler dikkate alındığında kur'a imtihanlarının kaldırıldığı (1892-1908 yılları arası) dönemde medreselerin asker kaçaklarına yataklık ettiği ya da asker kaçaklarıyla dolduğu şeklindeki iddiaya ilişkin somut deliller ortaya konulmadığı sürece ileri sürülen iddianın dayanaktan yoksun kalacağı açıktır. Gerek *Birinci Dünya Harbi*, gerekse *İstiklâl Harbi* yıllarında Anadolu halkına önderlik eden medrese kökenli din adamlarının büyük çoğunluğunun eğitim-öğretim gördükleri yılların, bahse konu kur'a imtihanlarının kaldırıldığı döneme ya da öncesine denk gelmiş olması¹⁴⁸ bu durumu teyit eden somut delillerdendir.

Netice itibarıyla 1909 senesinden 1914 senesine kadar kur'a imtihanlarına tâbi tutulan medrese talebelerinin, bu imtihanda başarılı olmaları halinde askerlik görevleri bir sonraki yıla ertelenecek, başarısız olanlar ise silahaltına alınacaktı. 1914 senesinden itibaren ise kur'a imtihanları kaldırılmak suretiyle tüm diğer mekteplerde okuyan talebeler için uygulanmakta olan kısa dönem askerlik görevi medrese talebeleri için de zorunlu kılınmış, medresenin ilk dört senesinde başarılı olmak kaydıyla bu haktan yararlanma imkânı sağlanmıştı. Bu uygulama sadece İstanbul'daki medreseler için geçerliydi. Taşra medreselerinde okuyan talebelere askerlik çağına girenler bu haktan istifade edemiyor, celp dönemi geldiğinde askere sevk ediliyorlardı.

¹⁴⁶ Çelik, *a.g.e.*, s.XIII-XIV.

¹⁴⁷ Çelik, *a.g.e.*, s.167-173; *Hâkimiyyet-i Milliyye*, 5 Mayıs 1336, Ankara, no: 27, s.1-2.

¹⁴⁸ Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları-II*, ba.

Nitekim Uşak Medresesi Muallim-i Evveliğinin bir yazısına cevaben Meclis-i Mesâlih-i Talebe tarafından alınan 4 Mart 1916 tarihli kararda: "...taşra medreseleri talebesinin hizmet-i askeriyelerinin te'cilleri mümkün olmadığının cevaben işâri..."¹⁴⁹ denilmek suretiyle bu durum tereddüte mahal bırakmayacak açıklıkta ifade edilmiştir. Bu nedenle Maarif Vekili Vasıf Bey'in açıklamalarında belirttiğinin aksine medreseye kayıtlı olmak askerlik görevinden kurtulmaya yetmiyor, devamsız ya da başarısız olan talebenin kaydı silinerek askere sevki sağlanıyordu. Taşra medreselerinde okuyan talebeler ise başarılı olup olmadıklarına bakılmaksızın askerlik çağına girmişlerse tecil hakkından yararlandırılmıyor, silahlaltına alınmak üzere askere sevk işlemleri gerçekleştiriliyordu.

Öte yandan Maarif Vekili Vasıf Bey'in 1924 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesine verdiği beyanatının 3 Mart 1924 tarihinde TBMM'de gerçekleştirdiği konuşmayla tamamen çeliştiği görülmektedir. Meclis'teki müzakereler esnasında medreselerde toplam on sekiz bin talebenin kayıtlı olduğunu, bunlardan altı bin küsurunun medreselere devam ettiğini, geriye kalan on iki bin talebenin ise kayıt belgesi aldıktan sonra bakkallık ve esnaflık yaptığını¹⁵⁰ ifade eden Vasıf Bey, *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesine verdiği beyanatında ise kapatılan medreselerdeki talebe miktarının 16 bin 245 olduğunu, "yaşları müsait olan önemli bir kısmının" ibtidâi mekteplere kayıt edilmesi için kısmen hazırlıkların yapıldığını ve yapılmakta olduğunu belirtmektedir.¹⁵¹ Bu açıklamadan anlaşılıyor ki medreselerdeki talebenin önemli bir kısmı ibtidâi mektep/ilköğretim çağında bulunmaktadır. Bu bilgi Maarif Vekilinin TBMM'de yapmış olduğu konuşma esnasında dile getirdiği "on iki bin talebenin, kayıt belgesi aldıktan sonra bakkallık ve esnaflık yaptığı" şeklindeki açıklama ile de çelişmektedir. Vasıf Bey'in basına yansıyan bir başka beyanında ise "On altı bin asker kaçağının ocağını söndürdüm."¹⁵² şeklinde açıklamada bulunmuş olması meseleyi daha karmaşık hale getirmektedir. Osmanlı coğrafyasının büyük bir kısmının işgal edildiği Birinci Dünya Harbi ve ardından gerçekleşen İstiklal Harbi sürecinde medresede kayıtlı olduğu iddia edilen on altı bin asker

¹⁴⁹ İMMA-MMTMV, 2073/235.

¹⁵⁰ TBMMZC, Devre: 1, Cilt. VIII-I, 17/04/1340 Perşembe, s.821.

¹⁵¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, (13 Mart1340), S.1070, s.1.

¹⁵² Eşref Edip, *a.g.m.*, c.II, No:87, s.11.

kaçkınının, işinde gücünde rahatça hayat sürdüğünün ileri sürülmesi isabetli bir yaklaşım olamayacağı gibi, zaten 12 Mayıs 1914 tarihli *Mükellefiyet-i Askeriye Kânun-ı Muvakkatı* da buna imkân sağlamamaktadır. Kaldı ki maarif vekilinin ifadesiyle talebenin önemli bir kısmının ibtidâi mektep yani ilköğretim çağında olması, askerlik çağında olan talebenin büyük bir kısmının cepheye giderek şehit ya da gazi olduğuna işaret etmektedir. Yine Vasıf Bey'in bizzat kendi ifadesiyle dile getirdiği üzere Anadolu'nun değişik yerlerinde açılmış olan yirmi dokuz adet Dârü'l-hilâfe Medresesi'nde kayıtlı talebenin yarısından fazlasının ibtidâi düzeyde kabul edilen ihzârî/hazırlık sınıfı talebelerinden teşekkül etmiş olması da¹⁵³ bu tespiti teyit eden açıklamalardandır.

Yine, Birinci Dünya Harbinde medrese talebelerinin bir kısmının yedek subay yapılarak Çanakkale cephesine gönderildiği¹⁵⁴, medreselerin yoklama ve künye defterlerine göre Batum, Dağıstan ve Bosna'dan medrese eğitimi için gelen talebeler ile Bayezid Medresesi kısm-ı âlî birinci sınıfın birinci şubesinde kayıtlı otuz talebeden dokuzunun askere gittikleri anlaşılmaktadır.¹⁵⁵ Ayrıca, Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesine ait bir yoklama defterinde 1915 yılında otuz bir kişilik bir sınıfın mevcudunun ikiye düşmesi ve yirmi dokuz talebenin isminin hizasında askere gittiklerinin yazılmış olması da silahlıta alınan medrese talebelerinin oranını göstermesi açısından dikkat çekmektedir.¹⁵⁶

1 Ekim 1914 tarihinde eğitim-öğretime başlayan Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi'nin talebe kayıt ve künye defterleri incelendiğinde, Dağıstanlı talebelere Muhammed, Şevket, Necmeddin ve Habibullah isimli talebelerin gönüllü olarak askere gittikleri¹⁵⁷, medresenin her

¹⁵³ *Hâkimiyet-i Milliye*, (13 Mart1340), S.1070, s.1.

¹⁵⁴ Mehmet Arslan, "Birinci Dünya Harbinde Çanakkale Cephesine Asker Alım İşlemleri ve Askerlerin Cepheye İntikalleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl:13, Bahar-2015, S.18, s.224.

¹⁵⁵ Arslan *a.g.m*, s.233.

¹⁵⁶ Mustafa Arıkan, "Ağabey ve Kardeşi: Hayat Çizgisi Savaşta Geçen İki Medreseli", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl:13, Bahar-2015, S.18, s.392.

¹⁵⁷ *İMMA, İstanbul Medreseleri Talebe Kayıt Defterleri (İMTKD)*, Defter no:2283, varak no:10; Talebe Künye Defterleri (TKD), Defter no:2291, varak no:2,5; Defter no:2297, varak no:20.

sınıftan pek çok talebenin askere sevk edildikleri ya da askerde oldukları bilgisine ulaşılmaktadır. 1914-1915 öğretim yılına ait talebe kayıt ve künye defterleri dikkate alındığında, kısm-ı âli yani günümüzdeki lisans düzeyine tekabül eden medreselere kayıtlı talebelerin yaklaşık üçte birinin askerde oldukları ya da askere sevk edildikleri anlaşılmaktadır¹⁵⁸. Bu sayısal veriler, medrese talebelerine askerlik konusunda herhangi bir toleransın gösterilmediğini, askerlik çağına girmemiş olan bazı talebelerin gönüllü olarak askere gitmiş olduklarını, askerlik görevine vatan borcu ve kutsal bir görev olarak bakıldığını göstermektedir. Nitekim aşağıdaki tabloya yansıtıldığı üzere, 1914-1915 öğretim yılında, İstanbul'da kısm-ı âli düzeydeki medreselerde kayıtlı toplam talebe mevcudunun yaklaşık üçte birinin askerde olması tartışmaya mahal bırakmayacak somut bir delil olarak önümüzde durmaktadır.

Medresenin Adı/Kısım	Talebe Mevcudu	Askerde olan ya da askere sevk edilen talebe sayısı
Beyazıd Medresesi Kısım-ı Âli (1.sınıf, 1.şube)	34	17
Tabhâne Kısım-ı Âli (1.sınıf, 1.şube)	23	15
Kısım-ı Âli (1.sınıf, 1.şube)	52	11
Kısım-ı âli (1.sınıf, 2.şube)	41	12
Kısım-ı Âli (2.sınıf, 1.şube)	21	6
Kısım-ı Âli (3.sınıf, 1.şube)	31	12
Kısım-ı Âli (3.sınıf 2.şube)	30	11
Kısım-ı Âli (3.sınıf, 1.şube)	27	10
Kısım-ı Âli (4.sınıf, 1.şube)	75	17
Kısım-ı Ali (4.sınıf, 2.şube)	40	8
Toplam	374	119

Medrese talebelerinin ve müderrislerin askerlik görevini yerine getirmeleri konusundaki en kapsamlı ve en vazih değerlendirme, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce hazırlanan ve başta Meclis Başkanı Mustafa Kemal olmak üzere *İcrâ Vekilleri* heyeti tarafından imza edilmiş olan 8 Mayıs 1921 tarihli *Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nin Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası*'nda yer almaktadır. Bu değerlendirme, TBMM'de mündemiç olan ortak aklın ortaya koyduğu mühim bir tespiti içermesi ve medrese talebelerinin askerlik görevine ilişkin en esaslı ve somut dayanağı ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.

¹⁵⁸ İMMA, İMTKD, Defter no:2284; İMMA-TKD, Defter no: 2290, 2291, 2292, 2293, 2297.

“Vaktiyle ibâd-ı müslimînin her türlü ihtiyâcât-ı dîniyyelerini mütekeffil memâlikimizin her yerinde medâris-i ilmiyye ve müessesât-ı dîniyye bulunup milletin eimme ve hutebâ ve kâdılarına varıncaya kadar bütün me’mûrîn-i şer’iyyesini yetiştirmekte hükümete hiçbir suretle bâr olmayan işbu medâris ve merâkız-ı irfân 308 senesinde talebe imtihanlarının ref’i suretiyle menhus zaman-ı istibdâdın en feci darbelerine mâruz kalmış ve muahharan nefir-i âm ve seferberlik dolayısıyla talebe ve müderrisîn bütün taht-ı silaha alındığından müessesât-ı ma’rûza mesdûd kalarak indirâsa uğramış...”¹⁵⁹

Lâyihanın yukarıya alıntılıdığımız kısmında özetle: Müslüman halkın her türlü dinî ihtiyaçlarını karşılayan ve devlete hiç yük olmadan imam, hatip ve kadı gibi görevlileri yetiştirmek üzere memleketin her yerinde eğitim veren medreselerin 1892 senesinde kur’a imtihanlarının kaldırılmasıyla istibdat devrinin en ağır darbelerine maruz kaldığı belirtilmiş, bilâhare ilan edilen seferberlikler nedeniyle medrese talebelerinin ve müderrislerinin tamamının silahlaltına alınması üzerine bu müesseselerin kapalı kalarak yok oluşa sürüklendiğine vurgu yapılmıştır.

TBMM tarafından hazırlanarak yürürlüğe sokulmuş olan bahse konu Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi’nin Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası’nda tüm çıplaklığıyla ortaya konulmuş olan bu tespit dikkate alındığında, medrese talebelerinin kur’a imtihanlarından muafiyetinin sona erdirilmiş olduğu 1909 tarihi itibarıyla medrese talebelerinin askerlik görevi konusunda ileri sürülen abartılı değerlendirmelerin dayanaktan yoksun kaldığı ve medreseyi istismar edenlere fırsat bırakılmadığı anlaşılmaktadır. Öte yandan lâyihanın yayımlandığı tarihten yaklaşık üç yıl sonra, Maarif Vekili Vasıf Bey’in medrese talebelerinin askerlik görevine ilişkin olarak gerek TBMM’de yaptığı konuşmalarda gerekse dönemin basınına verdiği demeçlerde, lâyihada ortaya konulmuş olan tespitlerle örtüşmeyen açıklamalarda bulunması manidar bulunmaktadır. Birinci Büyük Millet Meclisi döneminde, başta Meclis Başkanı Mustafa Kemal olmak üzere İcra Vekilleri heyeti tarafından imza edilmiş olan 8 Mayıs 1921 tarihli Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi’nin Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası’nda yer alan bahse konu

¹⁵⁹ Umûr-i Şer’iyye ve Evkâf Vekâleti Tedrisât Müdüriyet-i Umûmiyesi, *Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, Şehzadebaşı, 1338-1341, s.3.

tespitlerle tamamen çelişik açıklamalarda bulunan Maarif Vekili Vasıf Bey'in asıl niyetinin medreseleri kapatmak olduğu, bu nedenle gerçeklerin üzerini örtmek ve çarpıtmak gibi bir yaklaşım içerisine girdiği açıkça ortaya çıkmaktadır.

Netice itibarıyla Medrese talebelerinin askerlik görevine ilişkin olarak ifrat ve tefrit boyutuyla dile getirilmiş olan tüm tespit ve değerlendirmeler içerisinde, makalemiz sınırları ölçüsünde ele alınarak tahlil ve münakaşası yapılanlardan itibaren alınabilecek en makul ve nesnel değerlendirmenin mezkûr lâiyhayla ortaya konulduğu aşikârdır. Lâiyhanın, İstiklal Harbinin devam ettiği süreçte yayımlanmış olması da bu kanaati teyit eden en önemli husustur. Nitekim Tutsak'ın *Milli Mücadele Yıllarında Ankara İlimiye Medreselerini Canlandırma Çabası* isimli makalesinde II. Meşrutiyet'le birlikte medrese talebelerinin askerlik görevine ilişkin alınan sıkı tedbirlere ve sonuçlarına değinilmiş, özellikle Ankara Hükümeti tarafından ilmiye medreselerini askerlikten kaçmak amacıyla istismar edeceklere yönelik sert önlemler belgeleriyle açıklanmıştır. Milletçe millî mücadelenin verildiği bu olağanüstü yıllarda medreselerin asker kaçaklarının mekânı olmaktan çıkarıldığı gibi ilmiye medreselerinin talebe ve müderrislerinin silahaltına alındığı da özellikle vurgulanmıştır.¹⁶⁰

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı'da asker alma usullerine ilişkin hazırlanan yasal düzenlemelerin hayata geçirilmesinde, zaman zaman idari makamlar tarafından değişik mülâhazalar ve birtakım maslahatlar gözetilerek istisnai durumların oluşturulduğu müşahede edilmektedir. Bunlardan birisi de medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muaf tutulması uygulamasıdır. Tanzimat'ın ilanından sonra 1846 yılında çıkarılan yasal düzenlemeyle kur'a usulüne bağlanan asker alımı, bu usulün niteliğine ilişkin pek çok düzenlemelerle birlikte 1914 yılına kadar devam etmiş, 1914 yılında ise kur'a usulü kaldırılarak yerine zorunlu askerlik hizmeti getirilmiştir.

¹⁶⁰ Sadiye, Tutsak, "Milli Mücadele Yıllarında Ankara İlimiye Medreselerini Canlandırma Çabası", *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003, c.5, S.2, s.19-21, (s.11-30)

Kur'a usulünün cari olduğu 1892-1908 yılları arasına denk gelen 16 yıllık süreçte medrese talebelerinin belirli şartları yerine getirmeleri kaydıyla kur'a imtihanlarından muaf tutulmaları, medreseleri kurumsal olarak tartışmanın odağına yerleştiren bir uygulama olmuştur. Ancak kur'a imtihanlarının sadece medrese talebelerine mahsus bir imtihan olduğu göz ardı edilmiş, bu imtihandan muafiyet nedeniyle medreselere ayrıcalık tanındığı yönündeki iddianın teyit edilmesi cihetine gidilmemiştir.

Diğer taraftan medrese talebeleri için II. Abdülhamid'in irade-i seniyyesiyle uygulamaya geçirilen kur'a imtihanlarından, aynı zamanda yüksek mektep talebelerinin de muaf tutulmuş olması hiçbir zaman dile getirilememiş, yüksek mektep talebelerinin lehine olan ve yasal mevzuatla yürürlüğe konulan bu uygulama gündemde yer bulmamıştır. Bu bağlamda askerlik çağına girmiş talebelerden herhangi bir yüksek mektebe kayıtlı olanların mezun oluncaya kadar askerlikleri tecil edilirken, medreseye kayıtlı olan talebelerin tecilleri hem sene sonu imtihanlarından geçer not almalarına, hem de her sene tekrarlanan kur'a imtihanlarında başarılı olmalarına bağlı kılınmıştır. Bu durumun yüksek mektep talebelerinin lehine bir uygulama olduğu açıkça ortadadır. Bu nedenle II. Abdülhamid döneminde her ne gerekçeyle olursa olsun medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muaf tutulmasıyla, bahse konu eşitsizliğin ortadan kaldırılmış olduğu söylenebilir.

Medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muaf tutulmaları üzerine medrese talebeleriyle mektep talebelerinin askere alınma şartları eşitlenmiş, ancak bu muafiyetin uygulanmasında kontrol ve denetim görevini yerine getiremeyen yöneticilerin yol açtığı olumsuzluklar medresenin kurumsal yapısına mâl edilmiştir. Ayrıca asker alımı konusunda, bahse konu muafiyeti istismar etmek suretiyle hak etmedikleri halde medreseyi işgal edenlerin mevcudiyeti de medreseye yönelik eleştirilerin artmasında önemli bir etken olmuştur.

Diğer taraftan, medrese talebelerinin askerlik görevine ilişkin yapılacak değerlendirmelerde, başta *93 Harbi* olmak üzere *Balkan Savaşları*'nda gönüllü; *Birinci Dünya Savaşı* ve *İstiklal Savaşı*'nda ise gerek gönüllü gerekse zorunlu olarak silahlı altına alınan medrese talebelerinin cephelere gittiklerine ve ayrıca bu savaşlarda medrese

kökenli pek çok müderris, ulema ve vaizin bölgelerindeki halka öncülük ettiklerine dair tarihsel bilgi ve belgelerin dikkate alınmasının gerekliliği ortadadır.

Netice itibariyle medrese talebelerinin kur'a imtihanlarından muaf tutuldukları on altı yıllık süreç öne çıkarılmak suretiyle bilgi ve belgeye dayandırmaksızın yapılan pek çok değerlendirmenin eksik kalacağı açıktır. Bu nedenle yapılacak değerlendirmelerin bahse konu sürecin arka planındaki siyasi ve sosyal gerekçeleri ve uygulama sonuçlarını tüm yönleriyle yeterli bilgi ve belgelerle tahlil edecek ve aydınlatacak nitelikte olması önem arz etmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

1- İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İMMA),

a) Meclis-i Mesâlih-i Talebeye Mahsus Müsvedde Varakları (MMTMMV)

Defter no: 2066, varak no: 224.

Defter no: 2067, varak no: 95,107,116.

Defter no: 2068, varak no: 134,181, 220, 228, 241, 254.

Defter no: 2070, varak no: 19, 43, 44, 122-123,196, 202, 232, 265.

Defter no: 2071, varak no: 1, 15,29, 117, 170, 332.

Defter no: 2072, varak no: 99, 177, 195, 303.

Defter no: 2073, varak no: 154, 235, 258.

Defter no: 2075, varak no: 113, 165, 204, 205.

Defter no: 2076, varak no: 35,36,74, 129.

Defter no: 2080, varak no: 22.

Defter no: 2081, varak no: 65, 80, 138.

Defter no: 2082, varak no: 63,194, 250.

Defter no: 2083, varak no: 42, 87.

Defter no: 2088, varak no: 1.

Defter no: 2089, varak no: 200.

Defter no: 2099, varak no:257.

b) Meclis-i Mesâlih-i Talebe Defterleri (MMTD)

Defter no: 2202, varak no: 11, 17b, 20b, 36a, 87, 137, 154, 168, 172, 182.

c) Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi Muharrerât Defterleri (DHAM.MD)

Defter no: 2260, varak no: 42a, 47a, 48a.

d) İstanbul Medreseleri Talebe Kayıt Defterleri (İMTKD)

Defter no:2283, varak no:10.

Defter no:2284.

e) Talebe Künye Defterleri (TKD)

Defter no:2290, ba.

Defter no:2291, varak no:2, 5.

Defter no:229, ba.

Defter no:2293, ba.

Defter no:2297, varak no: 20

2- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO),

Dosya no: 3446, Gömlek no: 258441/3,4.

Dosya no: 3263, Gömlek no: 244677.

Dâhiliye (DH), Mektûbî (MKT),

Dosya no: 2004, Gömlek no: 1.

Teftişât-ı Rumeli Evrâkı, Jandarma Müşîriyet ve Kumandanlık Evrâkı (TFR-I-AS),

Dosya no: 58, Gömlek no: 5711.

Yıldız, Mütenevvi Mârûzat (Y.MTV.),

Dosya no: 68, Gömlek no: 17/1.

Dosya no: 97, Gömlek no: 41.

Yıldız, Meşihat Dairesi Mârûzâtı (Y.PRK.MŞ),

Dosya no: 3, Gömlek no: 6/1-6.

Mevzuat Metinleri, Düstûr Ve Salnâmeler:

Asâkir Nizamnâme-i Şahânenin Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kânunâme-i Hümâyundur, Matbaa-ı Cerîde-i Askeriye, İstanbul, Teşrinievvel-1302.

Düstur, Cild-i Evvel, Matbaa-ı Âmire, İstanbul, 1289.

Düstur, Tertib-i Sâni, Matbaa-ı Osmâniye, Dersaadet, 1330.

Düstûr-ı Askerî, Mekteb-i Fünûn Harbiye-i Şahâne Matbaası, 18 Teşrinisânî 1286.

Umûr-i Şer'iyye ve Evkâf Vekâleti Tedrisât Müdüriyet-i Umûmiyesi, *Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, Şehzadebaşı, 1338-1341.

Mükellefiyet-i Askeriye Kânunu, Nefâset Matbaası, İstanbul,1332.

Mükellefiyet-i Askeriye Kânun-ı Muvakkatı, Matbaa-ı Âmire, İstanbul, 1330.

Salnâme-1290, (28 defa), Matbuât-ı Maarif, İstanbul, ty.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye-1326, (65.defa), Selanik Matbaası, by., ty.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye-1327, (66.defa), Selanik Matbaası, Dersaadet, 1327.

Trabzon Vilâyet Salnâmesi,(1322 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur), 22.defa, Vilâyet Matbaası, t.y.

Kitap ve Makaleler

Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılâp-2: II.Abdülhamid Han'ın Cülusundan Birinci Seneye Kadar*, Haz. Tahir Galip Seratlı, Selis Kitaplar yay., İstanbul, 2004.

Arıkan, Mustafa, "Ağabey ve Kardeşi: Hayat Çizgisi Savaştan Geçen İki Medreseli", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl:13, Bahar-2015, S.18, (s.385-410).

Arslan, Mehmet, "Birinci Dünya Harbinde Çanakkale Cephesine Asker Alım İşlemleri ve Askerlerin Cepheye İntikalleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl:13, Bahar-2015, S.18, s.224. (s.219-248).

Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı, *Osmanlı Askeri Teşkilât ve Kıyafetleri (1876-1908)*, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Yay. İstanbul, 1986.

Atay, Hüseyin, "Medreselerin Gerilemesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi(AÜİFD)*, Ankara, 1981, c.XXIV, S.1, (s.15-56).

Aydın, Faruk, *Osmanlı Devletinde Tanzimat'tan Sonra Asker Alma Kânunları (1839-1914)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

Balcı, Ramazan, "Medreselerin Islahı Konusunda Sultan II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Lâyihanın Tahlili", *Tarih Okulu*, Ocak-Nisan 2012, S.XII, (s.155-191).

Beşikçi, Mehmet, "Birinci Dünya Savaşında Devlet İktidarı ve İç Güvenlik: Asker Kaçakları Sorunu ve Jandarmanın Yeniden Yapılandırılması", *Türkiye'de ordu, devlet ve İç Güvenlik Siyaseti*, Derleyenler: Evren Balta Paker, İsmet Akça, İstanbul Bilgi Ün. Yay., İstanbul, 2010.

Birinci, Ali, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", *Genel Türk Tarihi*, c.VII, (s.381-414).

Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II.Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergah Yay., İstanbul, 1990.

Çelik, Recep, *Milli Mücadele Günlerinde Din Adamları*, (AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017).

Ed. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı(1826-1882)*, çev. Ali Reşad, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1328.

E dip, Eşref: "Dini İslam Müesseselerini Nasıl Yıkıldılar?", *İslam Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, c.II, No:87.

Ergin, O. Nuri, *Türkiye Maârif Tarihi*, c.I-II., Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

Ergün, Mustafa: "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islahat Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1982, c.XXX, S.I,II, (s.59-89).

Güldüren, Cem, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Medrese Öğrencilerinin Askerliği Meselesi”, *Toplumsal Tarih*, Aralık 2017, S.288, (s.68-75).

Günday, A. Faik Hurşit, *Hayatım ve Hatıratım*, Çelikcilt Matbaası, İstanbul, 1960.

Hakkı, *Osmanlı Ordusu Ahvâl ve Tensîkât-ı Askeriyesi*, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Matbaası, 1.bs., İstanbul, Kânunuevvel-1325.

Heinzelmann, Tobias, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu’nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, çev. Türkis Noyan, Kitabevi yay., İstanbul, 2008.

İnalçık, Halil; Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası yay., 4.bs., İstanbul, 2014.

Karal, E. Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, 7.bs., c.VII.

Kayacık, Ahmet, *İslam Mantık Geleneginde Fenari'nin Yeri (Fenari Şerhi ve İçeriği Üzerine)*, İslami İlimler Dergisi, Yıl 5. Sayı 2. Güz 2010 (107-112).

Kepecioglu, Kâmil, “Medrese”, *Bursa Kütüğü*, Bursa Büyük Şehir Belediyesi, haz. Hüseyin Algül vd. c.III, (s.113-114).

Kırmîzâde Mehmet Neş’et Efendi, *Sultan İkinci Abdülhamid Han’a Takdim Edilen Jurnallerin Tahkik Raporları (1891-1893)*, haz. Raşit Gündoğdu vd., Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2008.

Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’ât-ı Hakikat:Tarihî Hakikatların Aynası*, haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İst, 1983.

Sarıkoynucu, Ali, *Milli Mücadelede Din Adamları-I,II*, DİB yay., 2c., 6.bs., Ankara, 2012.

Şakar, M.Fehmi; Güçtekin Nuri, *Maariftten Milli Eğitime İstanbul Sicilleri (1878-1965)*, 3c., İstanbul İl Milli Eğitim Müdürlüğü, İstanbul, 2018.

Tutsak, Sadiye, “Milli Mücadele Yıllarında Ankara İlmiye Medreselerini Canlandırma Çabası”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003, c.5, S.2, (s.11-30).

Yurdakul İlhami, “Osmanlı Ordularının Asker İhtiyacının Karşılmasında Yeni Bir Yöntem: Kur’a Sistemi (1839-1914)”, edit. Feridun M. Emecen, *Eski Çağ’dan Modern Çağ’a Ordular -Oluşum, Teşkilat ve İşlev-*, Kitabevi yay., İstanbul, 2008.

Yurdakul, İlhami, “Şeyhülislamlık Merkezi Olarak İstanbul”, *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu, 14-17 Aralık 2010*, İstanbul, 2011.

Tezler

Aksu, Cevat, *Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri (Kuruluşundan 1876 Yılına Kadar)*, , Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2004.

Güldüren, Cem, *The Conscription Of Religious Students In The Ottoman Empire*, Koç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karşılaştırmalı Tarih ve

Toplum Çalışmaları ABD., Karşılaştırmalı Tarih ve Toplum Araştırmaları Bilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2017.

Tunalı, Ayten Can, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Ankara, 2003.

Ünal, Uğur, *Sultan Abdülaziz Dönemi Osmanlı Kara Ordusu(1861-1876)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı, (Doktora Tezi), Ankara, 2006.

Yıldız, Hasan, *Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi'nde Eğitim ve Öğretim*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), İstanbul, 2017.

Yurdakul İlhami, *İlmiye Merkez Teşkilatı'nın (Bâb-ı Meşihat) Yenileşme Süreci (1826-1878)*, Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih ABD, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, (Doktora Tezi), İstanbul, 2004.

Gazete, Dergi, Elektronik Yayınlar:

H. Feyzi, "Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriyye", *Sebilürreşâd*, (11 Muharrem 1332-28 Teşrinisânî 1328), c.XI, S.274, (s.212-213)

Hâkimiyet-i Milliye, (13 Mart1340), S.1070.

Hatipzâde Ahmed Vasfî, "Medâris-i İlmiyye", *Sebilürreşâd*, (11 Cemâziyelevvel 1331-4 Nisan 1329), c.X, S.240, (s.95-98).

Maşrik-ı İrfan:Konya (19 Mart 1325), No:5.

"Medreseler", *Tanin*, 26 Zilkâde 1330/24 Teşrinisânî 1328 (6 Kasım 1912), (ss.3-4).

Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi (MMZC), Devre I, Cilt II, İnikâd 39, 25 Şubat 1324.

"Talebe-i Ulûmun Kur'a İmtihanları", *Beyânü'l-Hâk*, S.9.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC), Devre: 1, Cilt VIII-I, 17/04/1340.

Mehmet Fatîn, "Tedrisât ve Medârisden İmtihanlar" *Beyânü'l-Hâk*, (25 Zilhicce 1326-5 Kânunusânî 1324), S.16, s.357-361.

Mustafa Hakkı, "Ulema-i İslâmiyye ile Hasbihâl", *Sebilürreşâd*, (21 Receb-i Şerif 1331-13 Haziran 1329), c.X, S.250.

Mustafa Sabri "Talebe-i Ulûma", *Beyânü'l-Hak*, (23 Cemâziyelevvel 1327/29 Haziran 1325), S.33, (s.764-768).

Müntesibîn-i İlimiyeden Biri, "İslâh-ı Medâris", *Beyânü'l-Hâk*, (27 Zilkâde 1326-8 Kânunuevvel 1324), S.12.

"Tarihçe", <http://www.kkk.tsk.tr/Okullar/KKAMYO/hakkinda/tarihce.html>, (Erişim: 13 Nisan 2018).

(Üsküp) Yıldız-1324, (22 Mart 1324), S.VI.